

ЕЛЕКТРОННІ ЛЕКЦІЇ
З ДИСЦИПЛІНИ
«ЗАПОВІДНА СПРАВА»

ЗМІСТ

Лекція 1. Відповідальність за порушення правил охорони на заповідних територіях.....	3
Лекція 2. Використання територій ПЗФ.....	4
Лекція 3. Наукові дослідження на заповідних територіях.....	7
Лекція 4. Екологічна мережа.....	21
Лекція 5. Охорона навколишнього середовища на заповідних територіях..	25
Лекція 6. Проектування і створення заповідних територій.....	29
Лекція 7. Правові основи заповідної справи.....	34
Лекція 8. Категорії природно-заповідних територій.....	39
Лекція 9. Історія заповідної справи.....	40
Лекція 10. Поняття заповідної справи.....	45
Література.....	48

ЛЕКЦІЯ 1

ПОНЯТТЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

1. Суть заповідної справи та її задачі

Досі не виробилося єдиного визначення заповідної справи. Головні відмінності у поглядах зводяться до того, що одні фахівці розглядають заповідну справу як сферу практичної діяльності щодо створення природоохоронних територій та забезпечення виконання ними необхідних функцій. Інша точка зору, яка зараз здобуває все більше прихильників, полягає у тому, що заповідна справа є сферою наукової та практичної діяльності зі збереження природи в межах спеціально створених для цієї мети територій та об'єктів.

Заповідна справа – це теорія і практика організації природних комплексів, їх збереження і відновлення, а також їх раціональне використання. Дисципліна вивчає наукові основи охорони природи. Заповідна справа є базою для природоохоронної діяльності людини. Чим більше людина освоює поверхню нашої планети, тим більше зростає роль заповідників.

Суть заповідної справи полягає в тому, щоб надати знання про роль і місце заповідних територій, про історію і стан заповідної справи в Україні й у світі; про закони заповідування і охорону заповідних територій; про природоохоронне, наукове і виховне значення Червоних книг; про проблеми збереження флори і фауни.

Задача заповідного режиму, заповідування полягає в забезпеченні Природі спокою, збереження для неї умов розвитку за власними законами, без втручання людини. На заповідних територіях усе повинно бути розраховане на необхідність підтримки екологічної рівноваги, збереження краси і різноманіття ландшафтів, рослинного і тваринного світу. Стратегія заповідування полягає головним чином у наступному: заборона або обмеження діяльності людини на певних територіях; раціональне використання ресурсів; боротьба з забрудненням тощо. Заповідні території служать банками генетичної інформації природи, матеріальною базою її рекреації; особливими науковими лабораторіями, музеями природи, її еталонами.

Предметом заповідної справи є природа; сукупності рослин, тварин, грибів, мікроорганізмів, які поєднані загальною територією з неживою частиною природи і утворюють єдину динамічну систему; природні зони і ландшафти, заповідні території різних категорій і рангів [1, 2].

Заповідні території в Україні становлять лише 5,6 % від загальної площі, а в окремих регіонах – менше 0,5 %, тоді як, наприклад, у країнах ЄС – 15 %.

За даними Міжнародної спілки охорони природи та природних ресурсів, у середньому один вид або підвид тварин втрачається кожного року. Понад 1000 видів птахів і тварин нині знаходяться під загрозою вимирання. Проблема збереження тварин і рослин, які населяють нашу планету, тобто збереження генофондів, створених у процесі еволюції різноманітного органічного світу, нині є актуальною і складає головну задачу заповідної справи. Вирішити це завдання без заповідування, без вилучення певних ділянок території із

господарського використання неможливо, тому найважливішою функцією заповідної справи визначають створення резерватів, де забезпечується охорона всіх видів рослинних і тваринних організмів, які створені природою протягом мільйонів років.

Абсолютизація ідеї недоторканості заповідної території може мати наслідком повне зникнення цілого ряду рідкісних видів і унікальних природних утворень. Так, заповідна територія в цілому або окремі її ділянки можуть створюватись для охорони еталонних екосистем, для збереження унікальних природних утворень і т. п. Якщо заповідник зберігає екосистему в цілому, особливо еталонну, ми не повинні втручатись в хід природних процесів. Якщо ж в заповіднику, наприклад, існує популяція якогось зникаючого виду або на його території знаходяться унікальні рельєфні утворення, то у випадку необхідності ми повинні прийняти міри для їх врятування, навіть якщо доведеться порушити «принцип невтручання».

Не обов'язково для охорони кожного цінного об'єкту, природного комплексу чи навіть виду створювати заповідники. В багатьох випадках може виявитись достатньою організація охоронних природних територій нижчого рангу [3-5].

2. Об'єкти заповідної справи

Вважати що об'єктом заповідної справи є лише території та об'єкти, які становлять природно-заповідний фонд або потенційно можуть бути до нього включеними, було б не зовсім точно. Ці території – лише арени, на яких практично вирішуються завдання заповідної справи.

Матеріальними об'єктами заповідної справи можуть виступати природні територіальні комплекси, їх компоненти (передусім – рослинність та тваринний світ, а також геологічні утворення, водні тіла, ґрунти та інші), які становлять цінність з природоохоронної точки зору.

Заповідна справа торкається багатьох морально-етичних і ціннісних аспектів взаємодії людини з природою. Отже, ідеальними об'єктами заповідної справи є морально-етичні норми людського ставлення до живої та неживої природи, її сакральна, духовна, естетична та інші «нематеріальні» цінності [1].

ЛЕКЦІЯ 2 ІСТОРІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

1. Історія розвитку заповідної справи в Україні

В давні часи природні об'єкти заповідалися як священні у зв'язку з міфами, через політичні, історичні причини. Найперший заповідник в Україні в близькому до сучасного розуміння цього слова організував граф Володимир Дзедушицький. Резерват «Пам'ятка Пеняцька» був створений з науковою та естетичною метою в буковому пралісі на площі 20 га під Бродами [2]. Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, Асканія-Нова, створена Фрідріхом Фальц-Фейном у 1889 р. Значний внесок у розвиток заповідної справи зробив і В. В. Докучаєв.

На початок 20 ст. на території України склалась досить різноманітна сукупність заповідних об'єктів. Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. З 1926 по 1929 рр. заповідна справа в Україні пережила нетривалий «заповідний Ренесанс». Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив "Положення Про пам'ятки культури та природи". Положення 1926 р. – перший в Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій.

З 1926 р. діяла Державна Природоохоронна інспектура. Таким чином, в Україні вперше з'явилися спеціальні посади в органах виконавчої влади і, відповідно, люди, які на професійній основі займалися охороною природи та заповідною управою.

У 1932 р. вперше в Україні опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Шалити «Заповідники та пам'ятки природи України». За його даними, в УРСР на 1930 р. (без врахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення).

Однак у 1949 р. була видана постанова, за якою зазначалось, що мережа заповідників необґрунтовано розрослась і необхідно закрити 88 заповідників. Як результат на 1965 р. в Україні залишилось 2 заповідника. Частка території під заповідниками складала всього 0,02 % (на сьогодні – 3,9 %). Ситуація почала виправлятися із 70-х років 20 ст. протягом 1972-1991 р.р. площа територій ПЗФ збільшилась майже в 5 разів.

У 2001 році створено Державну службу заповідної справи. Останнім часом Україна виходить на рівень міжнародних контактів у заповідній справі, зокрема з Польщею, Румунією, Словаччиною.

Протягом сторіч заповідна справа пройшла наступні етапи [1, 6]:

1 – ресурсної охорони, що характеризується охороною окремих видів тварин і рослин, корисних для людини. З XVIII сторіччя цей етап базується на систематизованих знаннях флори і фауни та народногосподарському значенні тих чи інших природних ресурсів;

2 – етап територіальної охорони природи. Цей етап започаткувався всередині XIX сторіччя. Він базується на досягненнях ботаніки, зоології, географії, геології тощо;

3 – сучасний етап заповідної справи і охорони природи характеризується науково-інтегральним підходом створення глобальної природоохоронної системи як наукової системи охорони біосфери.

2. Заповідна справа в Україні на сучасному етапі

Останнім часом Україна зіткнулася із складними екологічними проблемами глобального і регіонального рівнів. На превеликий жаль, це стосується і проблеми заповідання. Спостерігається дуже небезпечна тенденція відкидання столітнього досвіду і постійно робляться спроби бездумної інтеграції в європейські природоохоронні структури. Наприклад, сліпе

копіювання євро-американського досвіду у створенні мережі національних природних парків породило цілий ряд негараздів у цій сфері. Українські національні парки зіткнулися з низьким рівнем загальної культури місцевого населення і з нульовим рівнем екологічної культури та освіти [7].

Сучасна заповідна справа в Україні орієнтована в основному на охорону окультурених природних територій. Захисту дикої природи приділяється недостатньо уваги, і скільки ділянок дикої природи знаходиться зараз в Україні під захистом закону, ніхто не знає. Територія дикої природи допускає сучасне невелике і ненастійливе людське вторгнення, але так, щоб природні процеси продовжували еволюціонувати. В Україні до областей дикої природи можна віднести малозмінені людиною ділянки багатовікових лісів в Карпатах, Криму, Поліссі, дельти великих річок, степові ділянки в Криму та на півдні України, морські острови, ділянки дна моря, печери, безлісі гірські ділянки в Карпатах і Криму.

Раніше існувала небезпека закриття окремих заповідників або скорочення їх території. Такі рішення на державному рівні приймалися неодноразово. Зараз на хвилі екологічного буму ймовірність перегляду заповідників на предмет доцільності досить невелика. І не тому, що чиновники стали екологічно грамотнішими, а тому, що тема охорони довкілля виявилася дуже популярною в світі, а підтримка природоохоронних проектів – великим козирем у великій політиці, про що свідчать останні вибори.

Але в нових соціально-економічних умовах і політичному хаосі непомітно насувається інша небезпека – трансформування заповідників (під вивіскою заповідників) у інші структури значно нижчого рівня охорони.

3. Заповідна справа за кордоном

Вважається, що перший в світі заповідник було засновано в містечку Міхінтале (Шрі-Ланка) у 3 ст. до н. е. А перші згадування про природоохоронний статус території відомі зараз як національний парк Ішкель (13 ст.) в Арабському халіфаті.

Розвиток заповідної справи в Західній Європі значно відрізняється від того, що можна спостерігати на інших континентах. Більшість об'єктів Західної Європи, що охороняються, мають незначні розміри. Часто вони виділені на територіях, що інтенсивно використовуються, і тому рідко становлять повну і незалежну саморегулюючу екологічну систему. Найчастіше це ділянки природної рослинності, гніздова колонія птахів або цікавий геологічний об'єкт. За таких умов дуже важко порушувати питання про режим повної охорони. Тому вживаються заходи щодо збереження безпосередньо об'єкта, що цікавить науковців, природоохоронців, а не всього природного комплексу. В густонаселеній Європі давно вже майже не залишилось угідь, що не порушені в результаті багатовікової діяльності людини.

На початку ХХ століття рух за охорону природи почав набувати значного поширення. У ряді країн Європи утворюються спілки охорони природи. У 1913 році в Швейцарії була проведена перша Міжнародна конференція з охорони природи. У цей час в Європі почали організовуватись перші національні парки.

В 1964 році в США було прийнято закон про дику природу, згідно якого створена Національна система охоронних областей дикої природи. І до 2000 р. під систему ділянок дикої природи вже було відведено більше 40 млн. га. На них повністю зупинена господарська діяльність. А у 1968 р. був прийнятий закон про дикі і живописні річки, який взяв під свою охорону річки, не зачеплені діяльністю людини. За законом такі річки розбиті на 3 категорії: дикі річки, живописні річки, рекреаційні річки. На них заборонялось будівництво дамб, водоводів, електростанцій, інших промислових об'єктів, добування корисних копалин. Дикі річки дозволяється відвідувати лише пішки або на човні. Такі ж обмеження стосуються не тільки самого русла, але і смуги по 0,5 км на кожному березі. У 1993 р. даним законом в США охоронялось 153 річки довжиною 18 тис. км (з прилягаючими 4 млн. га річкових долин) – це 0,33 % від всіх річок США. Подібне законодавство діє з середини 1980-х і в Канаді, де охоронний статус отримали 13 річок [7]. Подібний підхід повинен бути законодавчо затверджений і в Україні.

ЛЕКЦІЯ 3

КАТЕГОРІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

1. Класифікації територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) в Україні.

Території та об'єкти ПЗФ за своїм походженням поділяються на природні території й об'єкти та на штучно створені об'єкти.

Нині в Україні існує 11 категорій ПЗФ: біосферний заповідник, природний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище є природними територіями і об'єктами, тоді як ще 4 категорії ПЗФ, такі, як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва є штучно створеними об'єктами. Категорія, до якої відноситься певна територія чи об'єкт ПЗФ, визначається відповідно до того цільового призначення та тих функцій і завдань, які дана територія чи об'єкт мають виконувати [1].

Крім поділу територій та об'єктів ПЗФ за їх походженням, вони розрізняються також і *за значенням*. Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти ПЗФ можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення. А природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні, при цьому біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення, оскільки створення і функціонування всіх територій цього типу вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур.

Природні заповідники

Природний заповідник – вища форма охорони природних комплексів. Ці науково-дослідні установи створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної смуги (зони) природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього середовища, ефективного використання природних ресурсів.

Заповідна територія повністю вилучається з господарського природокористування. На ній заборонена будь-яка господарська діяльність і будівництво промислових, сільськогосподарських чи іншого призначення споруд, шляхів, видобування корисних копалин, влаштування вогнищ, полювання, рибальства, сінокосіння, усі форми відпочинку, збір трав тощо за виключенням робіт, необхідних для виконання наукових досліджень.

Природні заповідники організовують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це значення визначається тим, що на даній території широко поширені місця зростання та проживання раритетних видів рослин і тварин (тобто, найбільш цінних і рідкісних видів, для яких загроза їх втрати є дуже високою, це, переважно, види, занесені до Червоної книги України). Для того, щоб заповідник міг виконувати свої функції та завдання, його територія має відповідати певним вимогам. Ідеальними для створення природних заповідників є незачеплені антропогенним впливом, унікальні за науково-природничим значенням природно-територіальні комплекси. Такі комплекси розглядаються як еталони природи. Однак, у зв'язку з глобальними масштабами впливу людства на природу Землі, таких первісно природних територій на сьогодні фактично не залишилось. Тому, на практиці, в заповідниках зберігаються екосистеми, які зазнали певних змін.

Територія природного заповідника має відзначатися репрезентативністю, тобто бути типовою для певного регіону за геологічною, геоморфологічною будовою, ґрунтовим покривом і відображати основні флористичні, фауністичні риси певних регіонів.

Бажано, щоб землі, на яких створюється заповідник, були якнайменше включені в господарський обіг (на них не було ріллі, місць видобутку корисних копалин, промислових об'єктів, рекреаційних зон тощо). Також бажаним є окресленість території заповідника природними межами (наприклад, береговою лінією річок та інших водойм, гірськими пасмами, ущелинами тощо).

Якщо в заповіднику зберігаються екосистеми, які можуть самостійно існувати й розвиватись в недоторканому стані та не потребують втручання для відновлення їх природного стану, для території заповідника встановлюється режим абсолютної заповідності, тобто забезпечується повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою. Але в малих заповідниках відсутні або неповно представлені окремі трофічні групи, тому їх екосистеми здебільшого нездатні до саморегуляції та самовідновлення. Через це на таких обмежених за площею територіях впровадження абсолютно заповідного режиму може призвести до зникнення цілого ряду видів і навіть екосистем. В

таких випадках може бути доцільним застосування режиму регульованої заповідності – обмеженого науково-обґрунтованого втручання людини в природні процеси, при якому не переслідуються жодних цілей, крім збереження видів та їх угруповань на основі підтримки екологічної рівноваги.

Біосферні заповідники

Біосферні заповідники (БЗ) є природоохоронними, науково-дослідними установами міждержавного значення. Створюються вони з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів. В ПЗФ України категорія «біосферний заповідник» з'явилась відносно недавно – у 1992 році разом із прийняттям Закону «Про природно-заповідний фонд України».

Для біосферних заповідників звичайно використовуються території заповідників, національних парків та інші території, що охороняються. Оскільки БЗ включають не лише природні, але й господарські екосистеми, вони не відповідають класичним заповідникам. Вони включають не лише унікальні екосистеми, але й господарські угіддя з наявними населеними пунктами, культурно-освітніми закладами, промисловими підприємствами.

Створення Світової мережі біосферних резерватів у масштабі всієї планети було розпочато у 1970-х роках за ініціативою ЮНЕСКО та МСОП (Міжнародного союзу охорони природи). Стратегія розвитку біосферних резерватів (БР) була схвалена на Севільській конференції (1995 р.) і згідно неї на БР покладаються такі 3 основні функції:

- природоохоронна – збереження біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття);
- функція підтримання сталого розвитку – сприяння тривало стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку);
- науково-екоосвітня – вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних і антропогенних процесів, організація моніторингу на локальному, національному та глобальному рівнях, сприяння екологічній освіті та екологічному вихованню населення).

До БР мають включатися території, які відзначаються наступними рисами: в їх межах поширені типові для біогеографічних регіонів ландшафти, тут поширені біотопи рідкісних видів флори і фауни, рідкісні або унікальні екосистеми та ландшафти. Також до БР слід відносити території, на яких склалися і які є прикладом гармонійних господарських екосистем, що збереглися завдяки веденню раціонального традиційного природокористування. Крім того, до складу території БР можуть включатись і доволі суттєво модифіковані ландшафти, якщо вони можуть бути відновлені до близького до природного стану. В світовій природоохоронній практиці прийнято створювати БР на базі національних парків і об'єктів інших категорій, які являють собою найкращі ділянки крупних природних ландшафтів.

В межах території біосферних заповідників виділяються три функціональні зони: заповідна, буферна (захисна) та транзитна зона, а інколи і зона

регульованого заповідного режиму (до її складу входять території та об'єкти ПЗФ інших категорій).

Функціональним призначенням заповідної зони є забезпечення абсолютної охорони цінних природно-територіальних комплексів, проведення наукових досліджень без порушення їх природного стану, здійснення моніторингу. Будь-яке господарювання в цій зоні заборонено. Добір екосистем, що представлені в заповідній зоні БЗ, повинен характеризуватись їх високою цінністю як біосферних еталонів. Це передусім передбачає їх репрезентативність для даного регіону, незайманість (в крайньому разі мінімальні зміни) господарською діяльністю, значне багатство і різноманіття біотичних угруповань. Заповідна зона може складатися з одного або кількох заповідних ядер. Тут дозволяється моніторинг і наукові дослідження.

Головним призначенням буферної зони БЗ є захист заповідної зони від антропогенного впливу, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем. Вона може використовуватись також для науково-дослідних робіт, обмеженої рекреації, екологічного туризму. До цієї зони включаються частково змінені природні екосистеми, а також екосистеми природно-культурного походження. Господарювання в цій зоні має бути спрямованим на відновлення природних екосистем і ландшафтів. Ця зона повинна мати значні розміри.

До функцій зони антропогенних ландшафтів (за кордоном – транзитна або перехідна зона) належать: економічна (сільськогосподарська, лісогосподарська) та функція сприяння сталому розвитку. Крім того, вона призначена для збереження культурних цінностей, може використовуватись в рекреаційних, спортивно-туристичних цілях, служить для екологічного виховання та екологічної освіти.

Зона регульованого заповідного режиму виділяється у тому випадку, якщо до складу території БЗ увійшли території та об'єкти ПЗФ інших категорій.

Для БР практично не існує стандартів щодо їх розмірів. Так, наприклад, у США такий БР як Національний Арктичний резерват має площу 3 млн. га, тоді як Експериментальна зона Сан-Хосе обмежується територією в 1861 га. Найбільший в світі біосферний резерват, що функціонує на базі Гренландського національного парку, має площу 70 млн. га. Загальна площа біосферних заповідників України становить 222,5 тис. га, або 8,4% від площі ПЗФ. Перші біосферні заповідники були засновані в 1976 році, а станом на кінець 1996 року зареєстровано 252 біосферні заповідники.

Національні природні парки

Національні природні парки (НПП) є великою територією (необхідною для здійснення процесів саморегуляції екосистем), яка включає одну або кілька екологічних систем, мало змінених або не змінених експлуатацією та поселенням людини, відзначається різноманітними типами ландшафтів, багатством рослинного і тваринного світу, а також різноманітністю ландшафтних систем, особливо цінних з наукової, освітньої, виховної та рекреаційної точок зору, або яка характеризується природними пейзажами

високої естетичної цінності. Перебування і рух населення на цій території дозволяється за певних умов для відпочинку і культурно-освітніх цілей.

Поняття «національний парк» було прийнято тільки у 1969 р. Спочатку мета НПП була сформульована як збереження природи, її багатства і краси для блага людини. Відповідно до сучасних уявлень це означає, що НПП виконує природоохоронну та рекреаційну функції. З часом ці дві функції були доповнені ще двома: освітньо-пізнавальною та науково-дослідною. Зазначені функції вважаються основними, але часто, особливо в освоєних регіонах, вони повинні доповнюватись ще двома цільовими функціями: функцією охорони культурних цінностей і господарською.

Міжнародна концепція Національного природного парку припускає створення парку на території, 75% якої повинно суворо охоронятися. Основним завданням парку при цьому є управління відвідування цієї території. Іншими словами виведена із господарського використання територія із максимально дикою (натуральною, корінною) природою стає відкритою для бажаючих, але контактування відвідувачів з природою регламентується.

На Другій світовій конференції з національних парків, що відбулася у 1972 р. в Йеллоустоунському парку, було констатовано, що жоден НПП світу не зміг знайти відповідних форм для вирішення основної суперечності, закладеної в самій ідеї парків – поєднувати охорону природи з рекреацією. В перших НПП намагались зберегти найунікальніші та найрідкісніші куточки природи. Рекреація в той час ще не представляла загрози навколишньому середовищу. Масове відвідування території НП, навіть і за суворого регулювання потоків відвідувачів, негативно впливає на природний стан ландшафтів, створює загрозу нормальному функціонуванню екосистем. Тому було рекомендовано:

- бажаність розміщення туристичних закладів поза межами НПП;
- обмежити або повністю заборонити користування автотранспортом, замінивши його більш придатним видом пересування;
- зменшувати інтенсивність відвідування НПП шляхом підбору найбільш придатних для відпочинку населення місць поза їх територією.

Вже зараз в Україні прослідковується досить небезпечна тенденція – урядові організації, намагаючись отримати швидкий економічний прибуток з національних парків, розробляють такі програми розвитку туризму і рекреації, які приведуть у найближчому майбутньому до невідповідного розвитку цих територій. Серед особливостей НПП України можна виділити катастрофічну недостатність розмірів для забезпечення охорони природних геосистем і природних процесів, а також наявність населених пунктів та різноманітних землекористувачів у межах парків.

Функціональне зонування території НПП здійснюється для створення умов, необхідних для виконання цією територією її різноманітних, в тому числі суперечливих, функцій. Виділяються 4 функціональні зони НПП: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська.

Основна функція *заповідної зони* – збереження в природному стані всього різноманіття природних комплексів. З цієї точки зору особливу цінність становлять ділянки, на яких не позначився господарський вплив. Отож, до

заповідної зони включають території, які охоронялись раніше (існуючі території та об'єкти ПЗФ), природні комплекси, що мало трансформовані антропогенними чинниками, ділянки з рідкісними видами.

Основним призначенням *зони регульованої рекреації* є проведення науково-освітньої роботи та екологічне виховання відвідувачів НПП. Тут відбувається знайомство з природою парку, де на порівняно невеликій території представлено природне різноманіття цілого регіону.

Основна функція *зони стаціонарної рекреації* – максимальне забезпечення потреб відвідувачів НПП при мінімальному порушенні структури його природних і господарських комплексів. Ця зона виділяється в місцях, які є найбільш сприятливими для відпочинку. Для її виділення особливе значення має стійкість природних комплексів до різних видів рекреаційного впливу, мальовничість, транспортна доступність оздоровчий потенціал ландшафтів. В цій зоні розміщуються об'єкти обслуговування відвідувачів НПП (готелі, кемпінги та ін.), а також заклади санаторного лікування. До неї залучаються, як природні комплекси так і населені пункти або їх частини, що мають відповідні якості.

Господарська зона НПП виділяється з метою здійснення парком господарської діяльності, спрямованої на виконання покладених на парк завдань. До неї відносяться, перш за все освоєні території, на яких ведеться традиційне сільське, лісове, рибне господарство, поширені традиційні ремесла, представлені історико-архітектурні пам'ятки, які віддзеркалюють особливості побуту та культури місцевого населення. Ця зона включає об'єкти комунального призначення, сільськогосподарські виробничі комплекси, сільгоспугіддя національного парку.

В США навантаження на популярні парки, які мають природоохоронний режим, в сотні разів більші ніж на сусідні території, які придатні для відпочинку, але не мають охоронного статусу. При цьому найбільший потік відвідувачів приходиться на парки, розміщені в межах 100 км від великих міст. Щорічно НПП США відвідують близько 0,5 млрд. чол.! А в найпопулярніших НПП – до 70 тис. чол./день. При цьому лише 1 відвідувач з 20 виходить із авто.

Найстаршим у світ є Йеллоустонський національний парк, створений 1872 року в США, а в Європі перший НП був створений у Швеції у 1909 р. Слід сказати, що національні парки складають більше 90% всіх охоронних територій в Латинській Америці і Південно-Східній Азії.

Регіональні ландшафтні парки

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та історико-культурних об'єктів і забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Багаторічний досвід створення та функціонування національних парків у різних державах світу доводить, що їх можливості як місць відпочинку є обмеженими. Головною причиною цього обмеження є виконання НПП переважно природоохоронних функцій. Через це в багатьох індустріальних

країнах виникла потреба організації нової, додаткової до національного парку, категорії охоронних територій здебільшого рекреаційного призначення – природних парків. Такі парки мають відвернути увагу відвідувачів від особливо цінних в науково-природничому значенні НПП, і задовольнити зростаючі рекреаційні потреби суспільства. РЛП як організаційна форма охорони природи в Україні почав застосовуватись в практиці охорони природи з 1990 року, коли був створений перший в Україні РЛП «Дністровський каньйон» у Тернопільській області.

Основними завданнями регіональних ландшафтних парків є збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів, відтворення порушених природних комплексів, створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах, сприяння екологічній освітньо-виховній роботі. Особливістю РЛП та їх основною відмінністю від НПП є те, що вони в більшій мірі, ніж національні парки, поєднують в собі природоохоронні та суто соціальні функції; є охоронними територіями місцевого значення, меншими за площею, як правило організовуються без вилучення ділянок у власників.

Бажано, щоб до території РЛП було включено відносно незмінені природні комплекси (типові або унікальні для даного регіону). На території РЛП мають бути об'єкти культурної та історичної спадщини, вона має бути привабливою та придатною для різних видів рекреації, мати освітню та виховну цінність. На відміну від НПП, РЛП можуть створюватися поблизу великих міст.

В РЛП виділяють зони, схожі до зон НПП – лише заповідна зона називається тут заказною (часто сюди відносяться заповідні території меншого значення).

Потенційні можливості для створення РЛП мають Українські Карпати, Прикарпаття та Західне Поділля, для яких характерні мальовничі ландшафти, багатий рослинний та тваринний світ, наявні мінеральні джерела, де збереглось багато археологічних та історико-культурних пам'яток. Багатством рекреаційного потенціалу відзначаються узбережжя Чорного та Азовського морів. Особливо важливим є створення РЛП у східній частині України, у зв'язку з її значною урбанізованістю. Актуальним є формування мережі РЛП і для центральної частини України, де НПП досі відсутні.

Заказники

Заказники є однією з найбільш розповсюджених в Україні категорій заповідних об'єктів. Заказниками оголошуються ділянки природної території, на яких постійно або у певні сезони оберігаються окремі види тварин, рослин або в цілому природний комплекс. Господарське використання компонентів, які не охороняються, дозволяється з додержанням загальних вимог охорони довкілля. Саме заказники були першими природоохоронними територіями на теренах України задовго до появи закону про охорону природи.

На території заказника обмежується або забороняється господарська діяльність, здійснення якої може перешкоджати збереженню об'єкта охорони, тобто суперечить цілям та завданням заказника. Іншими словами, тут

дозволяються ті види господарювання і в тих обсягах та строках, які не впливають негативно на стан об'єктів охорони.

Виділяють різні типи заказників:

Таблиця 1 – Класифікація заказників

<i>Тип заказників</i>	<i>Призначення заказників</i>
ландшафтні	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних природних комплексів (природних ландшафтів)
лісові	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних типових та унікальних для України та окремих її регіонів лісових насаджень, що мають природоохоронну, наукову цінність
ботанічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин і їх угруповань
загальнозоологічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин
орнітологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів птахів
ентомологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів комах
іхтіологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому і господарському відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів риб
гідрологічні	призначені для збереження і відновлення цінних водних об'єктів і природних комплексів (болотних, озерних, річкових, морських)
загальногеологічні	призначені для збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи (геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів та інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту)

Продовження табл. 1

палеонтологічні	призначені для збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове значення
карстово-спелеологічні	призначені для збереження цінних у науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень печерних видів флори і фауни

Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів, на яких і покладається забезпечення режиму охорони та збереження території. У зв'язку з цим в питаннях охорони заказників існують певні проблеми.

Часто виконання завдань, що покладаються на заказник, вимагає не тільки пасивної охорони території, а й виконання конкретної практичної природоохоронної діяльності. Оскільки для здійснення цієї діяльності потрібні відповідні фахівці, то координація та проведення наукових досліджень у заказниках (як і пам'яток природи та заповідних урочищ) покладається на співробітників природних заповідників, що розташовані поблизу заказника.

Розміри окремих заказників варіюють в дуже широких межах – від 1 га до десятків тисяч га. Природно-заповідний фонд України має в своєму складі більше 2500 заказників.

Пам'ятки природи

Пам'ятки природи – це окремі природні об'єкти (вікові або рідкісні дерева, геологічні відслонення, джерела тощо), які мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення. Охорона поширюється лише на конкретний об'єкт, який може знаходитися на території, на яку режим заповідності не поширюється.

Залежно від характеру, походження і необхідного режиму охорони пам'ятки природи поділяються на такі типи:

- комплексні – до яких можуть бути віднесені ділянки мальовничих місцевостей, еталонні ділянки недоторканої природи, природні ландшафти з унікальними формами рельєфу (гори, групи скель, ущелини, каньйони, групи печер тощо);

- ботанічні – представляють собою місця зростання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів рослин, ділянки лісу, особливо цінні за своїми характеристиками, а також природні об'єкти штучного походження – стародавні алеї, парки;

- зоологічні – оголошуються в місцях мешкання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів тварин;

- гідрологічні – до яких відносять природні об'єкти, що відіграють важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій та мають водоохоронне значення (водно-болотні комплекси, ділянки заплав невеликих річок, ділянки морського узбережжя, окремі озера, ставки, термальні і мінеральні водні джерела, родовища лікувальних грязей);

- геологічні – являють собою геологічні відслонення, що мають особливу наукову цінність (виходи рідкісних мінералів, гірських порід і корисних копалин, печери, гроти, окремі мальовничі скелі).

Оголошення пам'яток природи проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників. Забезпечення дотримання встановленого режиму покладається на власників або користувачів земель та об'єктів, оголошених пам'ятками природи. На практиці, пам'ятки природи в Україні – це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа.

В Україні нараховується більше 3000 пам'яток природи.

Заповідні урочища

Заповідні урочища – це окремий невеликий цілісний природний об'єкт (озерце, болото, ділянка цілинного степу; лісові або чагарникові зарості), що має важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення. Головне завдання заповідних урочищ – збереження ландшафту у природному стані. За суворим режимом заповідності заповідне урочище можна вважати «міні-заповідником». На відміну від цієї категорії ПЗФ, яка є природоохоронною територією загальнодержавного значення, заповідні урочища – території місцевого значення. Крім того, оголошення певної території заповідним урочищем провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Особливості заповідних урочищ визначені в самій назві цієї категорії. Урочище – це примітна ділянка місцевості з чітко сформованими природними межами (наприклад, степова балка, водойма тощо). Тобто, вимогою для території заповідного урочища є територіальна цілісність і природність меж.

Забезпечення режиму охорони та збереження території заповідних урочищ покладається на власників або користувачів відповідних земельних ділянок. В складі ПЗФ України зараз нараховується близько 800 заповідних урочищ,

Ботанічні сади

Ботанічні сади створюються з метою збереження вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах рідкісних і типових видів місцевої і світової флори.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам у постійне користування.

До основних напрямків наукових досліджень, що здійснюються ботанічними садами відносяться: організація спеціальних експозицій, колекційних і експериментальних ділянок, розплідників, гербаріїв, організація експедицій, створення насінних фондів, селекція і розмноження нових цінних у господарському відношенні видів рослин, розробка наукових основ декоративного садівництва і ландшафтної архітектури.

В межах території ботанічних садів можуть бути виділені функціональні зони: експозиційна (призначена для проведення екскурсій та лекцій, ознайомлення відвідувачів з експозиціями ботсаду, прогулянок), наукова (призначена для розміщення експериментальних ділянок, колекцій тощо та проведення науково-дослідних робіт), заповідна (призначена для експериментів, наприклад, з інтродукції рідкісних і зникаючих видів рослин, для збереження особливо рідкісних та цінних видів тощо, відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень), адміністративно-господарська, де розміщені службові та господарські приміщення, здійснюється господарська діяльність.

Станом на 2002 рік в Україні нараховувалося 22 ботанічних сади.

Дендрологічні парки

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання. Основною їх відмінністю від ботанічних садів є те, що увага дендрологічних парків спрямована на вивчення та збереження видів дерев та чагарників.

Дендропарки загальнодержавного значення визначені законодавством як науково-дослідні природоохоронні установи, для управління якими мають створюватись спеціальні адміністрації, з відповідними фахівцями, службою охорони, господарського обслуговування. Фактично такими установами в Україні є тільки дендропарки – «Тростянець» (Чернігівська обл.), «Софіївка», «Олександрія» (м. Біла Церква), «Веселі Боковеньки» (Кіровоградська обл.), інші знаходяться у віданні різноманітних організацій. Всього в Україні нараховується 35 дендрологічних парків.

Зоологічні парки

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни.

До основних завдань зоологічних парків відносяться: формування та утримання колекцій тварин, широкий показ їх населенню, збереження і відтворення в штучних умовах видів тварин, яким загрожує зникнення, в першу чергу видів, занесених до Червоної книги, проведення науково-дослідних робіт, проведення навчально-виховної і культурно-освітньої роботи. На сьогодні в Україні є 12 зоологічних парків.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України – це старовинні парки, створені у 18-19 століттях. Створювались вони з використанням природних особливостей ландшафтів, що збагачувались штучними насадженнями, ставками, архітектурними спорудами.

На сьогодні спеціальна адміністрація створена для управління тільки 3 видатними парками, розташованими в АР Крим – Масандрівським, Місхорським та Лівадійським. Управління іншими парками здійснюється організаціями, у віданні та на землях яких знаходяться ці парки.

Негативним моментом у проблемі збереження парків є випадки відчуження земельних ділянок парків та використання їх не за призначенням: під забудову, городи тощо, що пов'язано з тим, що межі заповідних об'єктів не перенесені в натуру. Тому зараз на територіях багатьох старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є багато об'єктів, які змінюють їх історичний вигляд.

Зараз в Україні нараховується більше 500 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва [1-4, 6, 9-11].

2. Міжнародна класифікація заповідних територій

Міжнародний союз охорони природи (МСОП) виділяє 6 категорій заповідних територій:

Таблиця 2 – Класифікація заповідних територій за МСОП [4]

Індекс категорії	Назва		Характер управління та охорони
	англійською	українською	
категорія I	Strict protection		Територія суворої охорони
	Ia	Strict nature reserve	Природний резерват суворої охорони
	Iб	Wilderness area	Територія для збереження дикої природи
категорія II	National Park		управління з метою збереження екосистем та для цілей рекреації
категорія III	Natural monument		управління з метою охорони специфічних природних рис

Продовження табл. 2

категорія IV	Habitat/Species Management area	Територія для збереження природних середовищ і видів	здійснюється охорона певних типів природних середовищ та/або окремих видів флори і фауни чи їх груп
категорій V	Protected landscape/seascape	Територія охорони ландшафту / морської акваторії	поєднується збереження ландшафтів та/або акваторій і рекреація
категорія VI	Managed resource protected area	Територія охорони ресурсів	збереження природних цінностей забезпечується шляхом сталого використання природних ресурсів

Цілі управління **природним резерватом суворої охорони (Ia)** зводяться до збереження природних середовищ та екологічних процесів у них непорушеними настільки, наскільки це можливо. Територія природного резервату суворої охорони має бути достатнього розміру, щоб гарантувати цілісність її екосистем. Збереження біорізноманіття тут можливе без активного управління або реконструкції природних середовищ (що й відрізняє резерват від категорії IV). Однак, за кордоном, як правило, вони займають малу площу.

Територія для збереження дикої природи (Ib) – це велика незмінена або слабко змінена ділянка, де зберігся природний характер території без великих населених пунктів і постійного її відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження даної території в природному стані. Загальна мета управління – забезпечити прийдешнім поколінням людей можливість відчувати насолоду від спілкування з природою, яка не була істотно порушена. Територія для збереження дикої природи повинна мати високу природну якість, не зазнавати суттєвого антропогенного впливу, включати визначні екологічні, геологічні або інші об'єкти, що становлять наукову, освітню, естетичну, історичну та іншу цінність.

Національний парк (категорія II) – це природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності екосистем, недопущення їх руйнування і експлуатації, що має стати основою для забезпечення наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення. Відвідування природного парку має бути на рівні, за якого його територія підтримується в природному або близькому до нього стані, але при цьому приймаються до уваги потреби місцевого населення у використанні природних ресурсів парку.

Пам'ятка природи (категорія III) – це територія, яка містить одну або більше специфічних природних або природно-культурних цінностей, які є визначними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Територія для збереження природних середовищ і видів (категорія IV) є ділянкою, в межах якої здійснюються заходи, що гарантують збереження окремих типів природних середовищ або видів флори і фауни. Важливим видом діяльності є також використання окремих природних комплексів для освіти людей, усвідомлення ними цінностей природних середовищ. Такою територією часто визначаються природні комплекси, що є місцями розмноження тварин, водно-болотні угіддя, коралові рифи, естуарії, луки, ліси. Охорона цих природних середовищ часто залежить від активних втручань і здійснення спеціальних заходів, що відрізняє цю категорію від підкатегорії Ia.

Територія охорони ландшафту/морська акваторія (категорія V) – ділянка, де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія із значною естетичною, екологічною або культурною цінністю. Часто вона відзначається високим біологічним і ландшафтним різноманіттям. Збереження цілісності традиційної взаємодії людини і природи є необхідним для охорони та підтримання такого ландшафту. До речі, в Європі найбільші площі займають саме охоронні ландшафти.

Територія охорони ресурсів (категорія VI) складається переважно з незмінених природних комплексів, управління якими спрямоване на забезпечення довготривалої охорони та збереження біорізноманіття, і, водночас, спрямоване на стале забезпечення населення природними ресурсами. Не менше двох третин території охорони ресурсів мають знаходитись в природному стані як на сучасному етапі, так і в майбутньому. При цьому вона може включати ряд модифікованих екосистем і, навіть, великі комерційні плантації. Вона має бути достатньо великою, щоб витримувати використання ресурсів без значної шкоди для довготривалого збереження її природних цінностей.

Слід зазначити, що для підтримки принципу невтручання (категорія I) або регулювання (категорія IV) потрібен повний державний контроль над землями. А перехід земель у державну власність потребує величезних витрат. А національні парки частково виправдовують ці витрати завдяки своїй рекреаційній функції.

В ПЗФ України присутні аналоги всім першим п'яти категоріям МСОП. Що ж стосується категорії VI «Територія охорони ресурсів», то в ПЗФ України аналогів їй немає, хоча певні паралелі можна наводити.

Так, природні заповідники України відповідають категорії I "Територія суворої охорони".

Категорія «біосферний заповідник», яка виділяється в Україні, відсутня у сучасній класифікації природно-заповідних територій за МСОП. Пояснюється це тим, що за Севільською стратегією (1995 р.) біосферні заповідники (резервати) ЮНЕСКО не розглядаються як природно-заповідні території. Разом із цим, в складі кожного біосферного заповідника є територія (функціональна зона) природного ядра, яка має статус природоохоронної території.

Національні природні парки України виконують ті ж функції, що й «Національні парки» за категорією II МСОП. Разом із тим, значні за площею господарські зони НПП України свідчать про наявність у них елементів

категорії V «Охоронний ландшафт/морська акваторія», а та обставина, що кожен з українських НПП включає заповідну зону, дозволяє говорити про присутність тут елементу I категорії МСОП.

Критерії до відбору та функції пам'яток природи ПЗФ України співзвучні пам'яткам природи (категорія III) за класифікацією МСОП.

Заказники і заповідні урочища України повністю підпадають під категорію МСОП IV «Територія для збереження природних середовищ і видів».

Категорія «регіональний ландшафтний парк» відповідає категорії V «Територія охорони ландшафту/морська акваторія».

Такі ж вітчизняні категорії ПЗФ, які є штучно створеними об'єктами, а саме – ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, є підстави розглядати як відповідні категорії V МСОП «Охоронний ландшафт/морська акваторія». Ці підстави ґрунтуються на тому, що штучно створені об'єкти розглядаються як території, де склалися гармонійні відносини між людиною та природним середовищем.

У США мережа охоронних ділянок є дуже складною. Основна частина заповідних територій належить системі національних парків. Причому власне НПП займають 2/3, ще третина – це ділянки 3 груп: природні – крім НПП, це національні пам'ятники (охороняються 1-2 визначних місць) і національні резервати (схожі на НПП, але мають менші обмеження господарської діяльності), історичні (національні історичний парк, поле битви, меморіальний парк, історична місцевість), рекреаційні (національні зони відпочинку, пейзажні дороги та ін.) [4]. Оскільки практично у всіх цих ділянках дозволений відпочинок, то значне рекреаційне навантаження призвело до виникнення нової категорії – **дикої території**.

ЛЕКЦІЯ 4 ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

1. Законодавство України.

Вперше поняття «об'єктів особливої державної охорони», до яких належать і об'єкти ПЗФ, було введено у законі «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.) – екологічній конституції України. Важливим кроком стало прийняття у червні 1992 р. Закону «Про природно-заповідний фонд України». У ньому систематизовані існуючі норми, затверджено класифікацію територій, врегульовано питання власності на цих територіях, встановлені режими управління на різних заповідних територіях. Деякі моменти, які стосуються заповідної справи є у Земельному, Водному, Лісовому кодексах. У 1994 році була прийнята Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні (до 2005 р.), у 2002 р. – закон «Про Червону книгу України». До важливих документів відносяться Укази Президента «Про збереження і розвиток природно-заповідного фонду України» (1993 р.), «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій» (1994 р.), «Про оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення» (1996 р.).

12 травня 1997 р. Кабінет Міністрів затвердив: а) Концепцію збереження біологічного різноманіття України, в якій підсумовується сучасний стан біологічних ресурсів країни і передбачаються перспективні заходи щодо їх збереження; б) постанову «Про вдосконалення державного управління заповідною справою України». 21 вересня 2000 р. прийнято закон «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки». Ця Програма розроблена в контексті рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття в частині формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи.

До 01.09.2008 р. відповідним комітетом (з питань екологічної політики, природокористування...) пропонувалось внести на розгляд ВРУ законопроект про внесення змін до Закону «Про природно-заповідний фонд України», за яким: спрощується порядок створення територій і об'єктів ПЗФ та резервування природних територій для подальшого заповідання; вводиться механізм економічного стимулювання створення нових заповідних територій та викупу земельних ділянок для наступного заповідання; посилюється відповідальність за правопорушення на заповідних територіях. Також до вересня 2008 р. пропонувалось подати на розгляд до ВР проект закону «Про затвердження загальнодержавної цільової екологічної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 р.».

2. Правовий режим заповідних територій

Відповідно до Закону «Про природно-заповідний фонд України» за використання ПЗФ відповідає Міністерство охорони навколишнього природного середовища, а урядовим органом державного управління, що діє в складі міністерства і підпорядковується йому, визначено Державну службу заповідної справи.

Експерти переконують, що природна спадщина України потребує окремого державного органу управління – Державного комітету заповідної справи. На жаль, поки що в Україні він відсутній. Заповідні території перебувають під керівництвом цілої низки відомств. Через це важко знайти крайнього, коли йдеться про те, хто ж несе відповідальність за збереження природно-заповідного фонду. Спроба підпорядкування всіх біосферних та природних заповідників, національних природних парків одному урядовому органу була в перші роки незалежності. Так, постановою Верховної Ради України «Про впорядкування управління заповідниками та національними природними парками» (1993 р.) визначалося вважати за необхідне заповідники та національні природні парки, що створюються, підпорядковувати Міністерству охорони навколишнього природного середовища України. Та, як кажуть, віз і далі там. Бо після цієї постанови створені Державною службою заповідної справи Рівненський та Черемський природні заповідники, НПП «Сколівські Бескиди», Галицький і «Гомільшанські ліси» залишаються у підпорядкуванні Державного комітету лісового господарства України.

Із 40 існуючих нині заповідних територій вищого рангу 19 підпорядковані Міністерству охорони навколишнього природного середовища України, решта 21 – органам виконавчої влади, вищим навчальним закладам, державним науковим організаціям. При цьому розпорядники коштів, у віданні яких знаходяться установи ПЗФ, планують їм видатки по залишковому принципу, оскільки діяльність цих установ не є їх пріоритетом.

Так, при створенні природних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків і зоологічних парків ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються, як правило, в постійне користування заповідним об'єктам.

Регіональні ландшафтні парки організовуються, як правило, без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів, але законодавство не виключає можливості такого вилучення.

Оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ провадиться без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів. Одночасно власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених відповідними територіями чи об'єктами ПЗФ, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження [1, 6].

Якщо територія, на якій створюється об'єкт ПЗФ, що потребує надання йому відповідної ділянки, перебуває у власності або в користуванні громадян або юридичних осіб, земельне законодавство дозволяє вилучення чи викуп таких земель. Але при цьому необхідно здійснити цілу низку узгоджень.

Також заповідники, національні природні парки, заказники (крім мисливських), регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки, пам'ятки природи, заповідні урочища та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва звільняються від земельного податку.

При цьому власникам та користувачам природних ресурсів можуть відшкодуватись збитки, пов'язані із встановленими обмеженнями у природокористуванні, а також в зв'язку з неодержанням доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Землі ПЗФ можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. При цьому право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Що стосується права власності на простір, що знаходиться над та під поверхнею такої ділянки, то воно розповсюджується на висоту та глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Територія природних заповідників, національних природних парків, заповідні зони біосферних заповідників є власністю Українського народу, тобто не підлягають приватизації або передачі у комунальну власність.

Відповідно до вимог земельного законодавства, землі державної власності, зайняті під об'єктами ПЗФ загальнодержавного значення, не підлягають передачі ні в приватну, ні в комунальну власність.

3. Участь України у міжнародних угодах

Проблеми збереження біорізноманіття та ландшафтів належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях. На даний час прийнято ряд природоохоронних конвенцій та угод світового, європейського, регіонального і міждержавного рівнів, які є чинними і для України.

Базовою у сфері збереження біорізноманіття є **Конвенція про біологічне різноманіття**, яка була започаткована під час Всесвітньої конференції у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) і ратифікована Україною 29 листопада 1994 р. Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале використання його компонентів.

12 вересня 2002 р. Україна приєдналася до **Картахенського протоколу про біобезпеку** при Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.). Цей протокол має на меті захист від «продуктів» біотехнології – генетично видозмінених організмів, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття.

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (**Рамсарська конвенція**, м. Рамсар, Іран, 1971 р.) була започаткована 2 лютого (зараз цей день відмічається як Міжнародний день водно-болотних угідь). Ще у 1995 р. Україна визначила 22 потенційні водно-болотні угіддя міжнародного значення. Більшість водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні вже заповідані або є перспективними для заповідання.

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.), яка стала чинною для України від 19 березня 1999 року, зобов'язує Договірні сторони зберегти і, якщо можливо і доцільно, відновити ті середовища існування, що важливі для запобігання зникненню мігруючих видів. До конвенції є 2 додатки: перший – список видів, які вже зараз перебувають під загрозою (в Україні – пелікан рожевий), другий – список видів, які можуть найближчим часом потрапити під загрозу (у нас – це кажани, дельфіни, лелекові, качині, яструбові, соколові, чаплеві, журавлі).

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, Вашингтон, 1979 р.) чинна для України з 14 травня 1999 р. Головною підставою для заключення Конвенції стало визнання необхідності міжнародного співробітництва для захисту ряду видів дикої фауни та флори від надмірної їх експлуатації в міжнародній торгівлі: в Україні цією конвенцією захищені видра річкова, кінг Пржевальського, пелікан кучерявий, орел-могильник, орел-білохвіст, сокіл-сапсан та ін.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) фактично є головним механізмом реалізації Конвенції про біологічне різноманіття на континенті, хоча й була започаткована ще 1979 року. Україна приєдналася до Конвенції 29 жовтня 1996 р. Головними завданнями Бернської конвенції є збереження дикої флори і фауни, особливо в транскордонних регіонах; підтримка популяцій дикої флори

і фауни на необхідному рівні; проведення спеціальних заходів щодо видів, що занесені у переліки Конвенції; заборона навмисного добування тварин шляхом введення ліцензій, обмежень тощо.

Бернська конвенція також передбачає створення системи «територій спеціального збереження» (англ. – Areas of Special Conservation Interest), що складатимуть Смарагдову мережу Європи (англ. – Emerald Network). Критеріями визначення територій спеціального інтересу є знаходження в їх межах рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин, що потребують спеціальних заходів збереження, і занесені в спеціальний перелік, та/або рідкісні і зникаючі типи природних середовищ існування.

Європейський червоний перелік видів тварин і рослин, що перебувають під глобальною загрозою зникнення (1991) був схвалений за участі делегації від України в м. Нурмесс (Фінляндія) влітку 1986 р.

Також на регіональному рівні існує **Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарестська конвенція, 1992 р.)** [1].

ЛЕКЦІЯ 5

ПРОЕКТУВАННЯ І СТВОРЕННЯ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

1. Вибір територій для заповідання.

В колишньому СРСР при створенні заповідників керувались принципом «кожному типовому природному комплексу – свій заповідник». Тому в наших заповідниках переважно охороняються типові, а не унікальні чи рідкісні природні комплекси чи об'єкти. Однак, наявність заповідника ще не гарантує збереження, бо це можливо лише за великої площі території. Крім того, заповідник повинен при цьому знаходитись в межах однієї зони, яка є типовою для даного регіону, а це не завжди виконується. Нарешті, деколи важко знайти в межах виділеного типового регіону незачеплену людиною ділянку. Тому потрібен комплексний підхід. За кордоном в основному заповідається щось цікаве та унікальне.

При створенні заповідних територій досягнення екологічної рівноваги можливе лише на основі створення багатофункціональних систем охорони природи, які є просторово розділені і різні за своїми функціями. Однак, враховуючи, що сучасні заповідні території являються собою переважно ізольовані ділянки, навіть велика площа заповідників може їх не врятувати [2].

Часто буває, що до однієї заповідної території включаються наземні і водні екосистеми, однак нерідко вони є різнохарактерними в екологічному плані, і тому така заповідна територія не буде ефективною.

Підсумовуючи вищенаведене, можна виділити такі критерії для вибору заповідної території [1-4]:

- переважання на території відносно незміненого природного ландшафту, характерного або унікального для певних регіонів;
- відсутність на території, яка пропонується для створення парку, великих промислових центрів, значного забруднення природних комплексів тощо;
- привабливість території для населення (для НПП і регіональних ЛП);

- наявність на території осередків природних екотопів з цінним рослинним та тваринним світом, на яких встановлений охоронний режим (заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи), або ділянок, на яких можливе створення таких об'єктів;

- велике екологічне значення території.

При виборі оптимальної площі заповідної території керуються багатьма факторами. Так англійські вчені порахували, що мінімальна площа резервату (заказника) має бути 32 га, а необхідним розміром НПП – 200 тис. га (при цьому за 100 років зникне 1 вид) (у світі таких територій нараховується лише близько 150, а в Україні таку площу має лише НПП «Подільські товтри»). Зрозуміло, чим рухливіші живі організми і чим різноманітніший їх видовий склад, тим більшу площу потрібно відводити під заповідник. Однак це фактично чисто біологічний підхід. Уявимо, що виділена площа заповідника, яка влаштовує зоологів і ботаніків, але на ній різко змінюється гідрологічний режим. Тому потрібен загальноекологічний підхід. Крім того, оптимальна площа заповідних територій різна для різних природних зон. До того ж, слід розуміти, що ніякі суперпотужні заповідники не збережуть всі види. Так, враховуючи переміщення білого ведмеда, необхідно заповісти половину Арктики. Це ще одна причина необхідності створення мережі заповідних територій.

2. Резервування територій для подальшого заповідання.

Резервування базується на необхідності вилучення з різних форм використання природних територій, які відіграють важливу роль у збереженні біоти та забезпеченні екологічного балансу ландшафтів, але ще не є заповіданими. Для цього видано відповідний Указ Президента. За цим указом складається перелік об'єктів, які резервуються для першочергового заповідання, ці території не підлягають приватизації. З Указом до такого переліку ще у 1994 р. були віднесені південно-подільські ліси (Чечельницький р-н).

3. Етапи створення територій ПЗФ

При створенні об'єктів ПЗФ вибір їх категорії залежить від мети заповідання – збереження, запобігання знищенню або пошкодженню цінних природних комплексів і об'єктів. Виходячи з цього, при підготовці матеріалів для створення об'єкта ПЗФ визначається, що саме необхідно зберігати на даній території і в який спосіб. Для цього проводиться оцінка наукової, екологічної, пізнавальної, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей об'єкту. Визначається стійкість природних комплексів до антропогенних навантажень та можливі загрози його існуванню від різних видів і режимів природокористування. Враховується також господарська цінність території та ті економічні та інші збитки, що можуть бути пов'язаними з її вилученням із господарського обігу. В результаті проведення такої комплексної оцінки визначається категорія, тип об'єкту та режим його охорони. Крім визначеної цінності, типовості або унікальності об'єкта ПЗФ важливе значення має

обґрунтування його оптимальної площі та меж. Останні повинні узгоджуватися з природними межами природно-територіального комплексу.

На законодавчому рівні порядок створення об'єктів ПЗФ регламентується Законом «Про природно-заповідний фонд України». Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі етапи [8, 9-12]:

- 1) Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 2) Розгляд клопотання у місячний строк. Повноваження на розгляд клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення надається центральному органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а щодо об'єктів місцевого значення – його підрозділам в областях. Термін розгляду клопотання складає один місяць.
- 3) Після схвалення клопотання проводиться його погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади всіх рівнів порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.
- 4) Розроблення проекту створення об'єкту ПЗФ.
- 5) За результатами розгляду розробленого проекту створення та його відповідного узгодження готується проект рішення. Рішення про створення об'єктів загальнодержавного значення приймається Президентом України. Об'єкти місцевого значення створюються за рішенням обласної ради. Йде підготовка проекту указу Президента України або рішення обласної ради щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 6) Узгодження проекту у відповідних міністерствах та відомствах.
- 7) Підготовка необхідного комплексу документів та подання проекту рішення про створення об'єкту ПЗФ до Кабінету Міністрів або обласної ради.
- 8) Передача документів Кабінетом Міністрів до Адміністрації Президента України.
- 9) Підписання указу Президентом України.
- 10) Створення дирекції установи.
- 11) Розроблення та затвердження Положення про об'єкт ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання.
- 12) Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акту на право користування землею, закріплення меж на місцевості.
- 13) Розроблення та затвердження проекту організації території.

Розглянемо детальніше деякі найважливіші етапи.

Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ. Клопотання включає в себе обґрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями відповідної кваліфікації.

Основу документального забезпечення клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкту, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів. До клопотання

можуть також додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної цінності території, її етнографічне значення, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої природоохоронної установи. Підготовка клопотання – надзвичайно відповідальний етап. Від того, наскільки глибоко, повно і обґрунтовано воно виконане та оформлене в чималій мірі залежить і кінцевий результат всього процесу створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є копітким і відповідальним етапом. Матеріали погодження місця розташування об'єкту мають включати в себе ряд документів, серед яких відомості про земельну ділянку, погодження із землекористувачами, а також 14 висновків різних інстанцій.

Проектування природно-заповідних територій. Проект створення природно-заповідної території є підставою для прийняття рішення про її створення. Без такого проекту створювати новий об'єкт ПЗФ не дозволяється.

Проект складається з пояснювальної записки, картографічних матеріалів і матеріалів погодження. У складі проектів створення установ природно-заповідного фонду обов'язково має бути розділ щодо функціонального зонування для національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків. Таке зонування передбачає розподіл території відповідно до особливостей режимів охорони та використання природних комплексів.

Розроблення проектів створення заповідних територій загальнодержавного значення забезпечує центральний орган виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а місцевого значення – його органи на місцях. Розроблення проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручене зацікавленим державним органам чи установам.

Необхідним видом проектної документації, що розробляється для новостворених установ, є проект організації території. У ньому наводиться планування території, комплексне обґрунтування природоохоронних заходів та здійснення діяльності щодо виконання завдань, які покладаються на установи ПЗФ. Власне проект організації природно-заповідної території складається з аналітичної частини та обґрунтування природоохоронних заходів.

Аналітична частина проекту містить характеристику природно-кліматичних особливостей території, аналіз її ландшафтів, рослинності, тваринного світу, рекреаційних ресурсів, відомості про стан навколишнього природного середовища, про джерела забруднення. В ній дається оцінка архітектурно-планувальних особливостей територій, окремих поселень, зон

відпочинку, наводиться характеристика транспортної мережі, інженерних комунікацій, оцінюється їх вплив на прилеглі природні комплекси

В Проектах організації території передбачається опис режиму використання природних комплексів, обґрунтування системи маршрутів для екскурсій та мандрівок, заходи щодо благоустрою місць для відпочинку, порядку організації відвідування території. Важливою складовою проекту є пропозиції стосовно здійснення екологічно збалансованої господарської діяльності, щодо програм наукової діяльності та екологічного виховання, інженерної підготовки території (необхідність проведення протиерозійних, протизсувних заходів, рекультивації, берегоукріплення та ін.).

ЛЕКЦІЯ 6

ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЯХ

1. Охоронні зони

З метою забезпечення встановлених режимів охорони природних комплексів та об'єктів природного заповідника та запобігання негативному впливу на них різних видів господарської діяльності, що здійснюється на прилеглих до нього територіях, встановлюються охоронні зони [4].

Територія охоронної зони не має статусу заповідної території і не відноситься до ПЗФ. Її призначенням є захист заповідної території від негативних впливів ззовні, що забезпечується введенням на території охоронної зони спеціального режиму з обмеженням або заборонаю певних видів господарської діяльності. Ця зона може виділятися фрагментарно навколо окремих найбільш цінних ділянок заповідного об'єкту або оточувати його з усіх боків суцільною смугою.

Охоронні зони встановлюються без вилучення земельних ділянок у їх власників та користувачів.

На сьогодні охоронні зони створені навколо природних заповідників – Луганського, Українського степового, Канівського, Поліського, Горгани, Дніпровсько-Орільського, Кримського, Карадазького, деяких ділянок Чорноморського біосферного заповідника [1].

2. Режими охорони

Збереження території та об'єктів ПЗФ забезпечується шляхом:

- встановлення заповідного режиму;
- організації систематичних спостережень за станом природних комплексів;
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання;
- додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів ПЗФ під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності;
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;

- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів;
- проведення міжнародного співробітництва [2];

Різні потенційні об'єкти охорони можуть вимагати різного режиму, а режим, сприятливий для одної складової природних комплексів, може бути несприятливим для іншої складової. Наприклад, лучна рослинність здебільшого є нестабільною в умовах абсолютної заповідності. Якщо приймається рішення про збереження лучної рослинності на певній ділянці, то треба чітко усвідомлювати, що тут потрібними будуть певні регуляційні заходи, наприклад, щорічне викошування. Однак, такі регуляційні заходи можуть бути шкідливими для деяких інших складових природного комплексу, наприклад для дерев та чагарників, які при режимі щорічного викошування не зможуть відновлюватись. Для розв'язання такого конфлікту, а відтак запровадження певного режиму використання природно-заповідних об'єктів, необхідне визначення **пріоритету охорони**. Так, якщо за пріоритет охорони приймається збереження лучної рослинності, то викошування (або інший регуляційний захід, спрямований на збереження лучних екосистем) має проводитись, незважаючи на те, що інші елементи природного комплексу (наприклад, його деревна рослинність) на цей режим можуть реагувати негативно.

Розрізняють дві основні групи пріоритетів охорони [4]: **пріоритети захисту** території та **пріоритети збереження**. Площі, на яких пріоритетом є захист природних об'єктів, називаються **територіями протекційної охорони**, а площі, де пріоритетом є їх збереження, – **територіями консерваційної охорони**.

На територіях з пріоритетом захисту (території протекційної охорони) охороняються всі природні процеси та об'єкти. Тут не надається перевага охороні певної складової природних комплексів чи певного їх стану. Заходи охорони таких територій полягають у мінімізації антропогенних впливів на територію, навмисні регуляційні заходи не здійснюються. На територіях з пріоритетом збереження (території консерваційної охорони) як пріоритетні можуть виділятися дуже різні об'єкти, природні процеси або їх сукупність.

В українській системі категорій ПЗФ територіями з переважанням протекційної охорони є природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників і національних природних парків, заповідні урочища. Як території в основному консерваційного пріоритету слід розглядати пам'ятки природи, оскільки вони здебільшого включають об'єкти значного ступеня унікальності і мають на меті зберегти ці унікальні риси. В заказниках можуть існувати як площі з протекційним пріоритетом, так і площі з консерваційним пріоритетом.

Після того, як для конкретної ділянки визначені пріоритети її охорони, визначається і її охоронний режим. Для територій з пріоритетом захисту при відсутності господарських завдань єдиним режимом є режим суворої пасивної

охорони. При цьому мають бути заборонені будь-які регуляційні та господарські втручання. Для територій з лісовою рослинністю при такому режимі мають бути заборонені всі типи рубок, в тому числі вибірккові санітарні, рубки догляду, а також очищення від захаращеності. Особливу увагу на територіях з таким режимом слід приділяти відсутності антропогенних втручань після стихійних явищ – вітровалів, пожеж, снігових лавин тощо. Господарські заходи після таких подій є різновидом антропогенного впливу, а тому на територіях протекційної охорони є непотрібними і навіть шкідливими. На територіях з режимом суворої пасивної охорони також мають бути заборонені косіння, випасання домашньої худоби, випалювання, полювання, рибальство, інші господарські заходи.

Одним із способів зменшення впливу людей є зонування території. При відвідуванні зон регульованої рекреації зменшення антропогенного впливу можна досягти шляхом спрямування людей по стежках, мінімізуючи їх перебування за межами стежок. Одним із способів досягнення цього є благоустрій самих стежок, зокрема створення покриття стежки. На територіях з менш інтенсивним відвідуванням, навпаки, одним із факторів антропогенного впливу є наявність стежок і особливо доріг.

Одним із заходів щодо забезпечення режиму територій та об'єктів ПЗФ є встановлення державних знаків на цих територіях – інформаційно-охоронних, межових охоронних знаків та інформаційних щитів.

3. Забезпечення режиму охорони

Охорону та забезпечення режиму використання біосферних заповідників, природних заповідників та національних природних парків здійснюють однойменні природоохоронні установи. Управління регіональними ландшафтними парками, ботанічними садами, дендрологічними парками і зоологічними парками загальнодержавного значення здійснюється їх спеціальними адміністраціями. Такі адміністрації можуть створюватися також для управління ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками місцевого значення та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва. Контроль за територіями та об'єктами ПЗФ, для яких не створюються спеціальні адміністрації, забезпечується землевласниками, на земельних ділянках яких оголошено ці території та об'єкти.

До складу спеціальних адміністрацій зазначених природоохоронних установ загальнодержавного значення входить підрозділ, який має назву «служба державної охорони». Саме на службу державної охорони й покладається безпосередня робота по охороні використання території ПЗФ та контроль за її режимом. Вони здійснюють охорону природних комплексів, забезпечують порядок використання природних ресурсів, додержання вимог щодо відвідування територій ПЗФ, попереджують пошкодження лісових насаджень внаслідок незаконних рубок, здійснюють заходи щодо запобігання виникненню, поширенню пожеж, інших надзвичайних ситуацій та їх ліквідації, інформують відповідні державні органи про надзвичайні ситуації, забезпечують реалізацію заходів з профілактики та захисту природних комплексів від

шкідників і хвороб, підтримують у належному стані межові та охоронні знаки, інформаційні стовпи [1, 2].

Як показує практика, одним із способів охорони природних комплексів від людського втручання є природні перешкоди у вигляді густого лісу, чагарнику, яру. Наприклад, в лісах Сахаліну людина з важкістю може проникнути вглиб лісу (від стежки) на 100-200 м. Це дозволяє, не використовуючи заборон, створювати незачеплені людиною ділянки.

4. Охорона рослин і тварин

Нажаль, середня лісистість України – одна з найнижчих в Європі. Причиною цьому є зниження обсягів лісовідновлення в результаті зменшення площ рубок головного користування та зниження обсягів лісорозведення внаслідок технократичного підходу до розвитку сільського господарства.

Слід мати на увазі, що абсолютно шкідливих, як і абсолютно корисних, тварин і рослин у природі немає. При організації охорони тварин слід керуватися принципом: кожен вид має, або може мати в майбутньому якийсь позитивне (пряме або посереднє) значення для людини, а тому повне винищення того або іншого виду тварин неприпустиме без особливих для того підстав.

Найбільший вплив на зникаючі рослини серед антропогенних факторів мають: суцільне вирубування лісів (зазнає впливу 91 вид), зривання квітів на букети (80), випасання худоби (41), та витоптування нею рослин (15), рекреаційне навантаження (37), заготівля лікарської сировини (28), викошування рослин для пересадки на присадибні ділянки (23), викошування рослин (16), заготівля харчової сировини (14) та ін [1].

Основними антропогенними факторами, що здійснюють негативний вплив на тварин, є хімічна обробка (впливає на 71 вид) та суцільне вирубування (58) лісів, розорення земель (32), знищення тварин людиною (21), осушення лісових земель (20), випасання худоби (18), викошування і випалювання трави (16), рекреаційне навантаження (16). Вони пригнічують 140 видів тварин або 74,9% їх видів, занесених до Червоної книги України. Серед інших антропогенних факторів, що заслуговують на увагу, слід відмітити такі: порушення природної структури лісу та густоти покриву (11), санітарні рубки лісу (11), викорчовування рідколісся (6), будівництво ГЕС та викорчовування заплав (5), створення лісових культур (4) та інші [1].

Як показують підрахунки зоологів, за історичний період зовсім зникло з лиця Землі понад 100 видів ссавців. З них до 1700 року – 33 види, у XVIII-XIX ст. – 36 видів і за останні 50 років – 40 видів. Серед птахів за останні 200 років зникло понад 140 видів і близько 100 видів є під загрозою зникнення. На жаль, процес прогресуючого витіснення і знищення тварин на Землі і далі йде швидкими темпами.

Оціночно можна сказати, що в об'єктах ПЗФ України загальнодержавного значення налічується близько 1600 видів рослин, понад 100 видів тварин, 450 – птахів і 140 видів риб.

З початку 80-х років минулого століття, за даними Міжнародної спілки охорони природи, кожного дня зникає по одному виду тварин і кожного тижня – по одному виду рослин. З ініціативи вчених світу в 1948 році на Міжнародній конференції в місті Фонтенбло (Франція) створюється Міжнародна спілка охорони природи. Цією спілкою у 1949 році була створена комісія для формування анотованих списків рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин. Списки таких рослин і тварин були названі «Червоною книгою».

У 1963 році вийшло в світ перше видання Червоної книги у двох томах.

При підготовці другого видання Червоної книги була вироблена нова класифікація рідкісних тварин, які до неї заносяться. Класифікація включала п'ять категорій:

1. Зникаючі – види, чисельність яких швидко скорочується, збереження яких уже неможливе без здійснення спеціальних заходів.

2. Види, чисельність яких скорочується, – ці види ще зустрічаються в кількості, достатній для виживання, але чисельність їх швидко зменшується.

3. Рідкісні – ці види ще не знаходяться під загрозою зникнення, але знаходяться в такій невеликій кількості і на таких обмежених територіях, що можуть швидко зникнути.

4. Невизначені види – це маловідомі види; можливо, вони знаходяться під загрозою зникнення, але через недостатню вивченість про них відсутня достовірна інформація.

5. Відновлені види – види, чисельність яких почала зростати завдяки реалізації спеціальних заходів, що усунули небезпеку їх зникнення.

На квітень 1998 року Міжнародна Червона книга вміщувала 33789 видів; з них 371 – повністю вже вимерлі види; 6522 види знаходяться під загрозою зникнення.

У 1973 році МСОП опублікувала детальний уточнений «Чорний список» (безповоротних утрат).

З 1971 року відомості про зникаючі види друкуються на червоних аркушах; про види, які скорочуються, – на жовтих аркушах (янтарна книга); про рідкісні види – на білих аркушах; про невизначені види – інформація подається в кінці книги на сірих аркушах. Врятовані види друкуються на зелених аркушах, а зниклі види – на чорних аркушах.

Нині до Червоної книги Міжнародної спілки охорони природи і природних ресурсів занесено 226 видів ссавців, 181 вид птахів, 77 видів рептилій.

Червона книга повинна перевидаватись не рідше, ніж через 10 років.

Червона книга України включає 382 види тварин (зокрема бабаки, степовий орел, дикі кролі, гадюка степова тощо); 542 види рослин (скіфський тюльпан, степова ковила, конвалії тощо) і грибів [2].

Зелені книги – нова форма науково обґрунтованої охорони рослинних угруповань. Екологами встановлено, що життєздатність біологічних видів можна забезпечити лише при охороні всіх угруповань, компонентами яких вони є, а також ландшафтів, з якими ці угруповання пов'язані. Зелена книга вперше було розроблено в Україні. На відміну від Червоної книги, Зелена книга звертає увагу на охорону не окремих видів, а цілісних рослинних угруповань. У ній

представлено 126 рідкісних й типових рослинних угруповань, які потребують охорони.

ЛЕКЦІЯ 7

ЕКОЛОГІЧНА МЕРЕЖА

1. Поняття екомережі

Ідею Європейської екомережі вперше було запропоновано Нідерландами у 1993 році на конференції в Маастріхті. У 1995 р. Міністрами довілля країн Європи була схвалена Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, базовим напрямом реалізації якої стало створення Всеєвропейської екомережі. Ця мережа має об'єднати існуючі осередки природного різноманіття європейського значення в єдину територіальну систему, що простягається від Уралу до Піренейського півострова.

Екомережа є комплексною багатофункціональною природною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довілля, забезпечення збалансованого сталого розвитку держави [1].

Основними завданнями екологічної мережі, які сформульовані у Всеєвропейській стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, є: 1) збереження різноманіття, а також ландшафтів європейського значення; 2) забезпечення достатнім простором ландшафтів європейського значення; 3) створення необхідних умов для розселення і міграції видів; 4) забезпечення відновлення компонентів ключових екосистем, які зазнали руйнації; 5) захист систем від потенційних негативних факторів.

У відповідності до Всеєвропейської стратегії базовими елементами Всеєвропейської екомережі є (рис. 1) [1]:

а) природні ядра для збереження екосистем, середовищ існування, видів і ландшафтів – це природно-заповідні території та об'єкти (заповідники, національні парки, заказники), а також водно-болотні угіддя міжнародного значення;

б) екологічні коридори – ділянки, що забезпечують взаємозв'язки між ядрами та цілісність екомережі – можуть бути прибережні смуги та інші території. Вони забезпечують: 1) підтримання процесів розмноження з метою збереження популяцій; 2) поширення популяцій в їх природних ареалах; 3) розширення межі природних ареалів популяцій (де раніше вони не зустрічались); 4) міграційні і сезонні переміщення; 5) вихід за природну межу поширення, зокрема для пошуку їжі;

в) буферні зони – території, які оточують зовні природні ядра і захищають їх від зовнішніх впливів, є перехідними смугами між природними територіями і територіями господарського використання – можуть бути водоохоронні території. Буферні зони створюються: 1) для підтримки направленою управління захищеною територією; 2) з метою послаблення впливу; 3) для уникнення загроз;

г) відновлювальні райони, де є потреба у відновленні порушених елементів екосистем, середовищ існування і ландшафтів або повне відновлення деяких районів. Це території з проявами негативних процесів (ерозія, зсуви), осушені торфовища, вибиті луки, зріджені ліси тощо. Після проведення відповідних заходів відновлювана територія може бути включена до складу природних ядер чи екокоридорів.

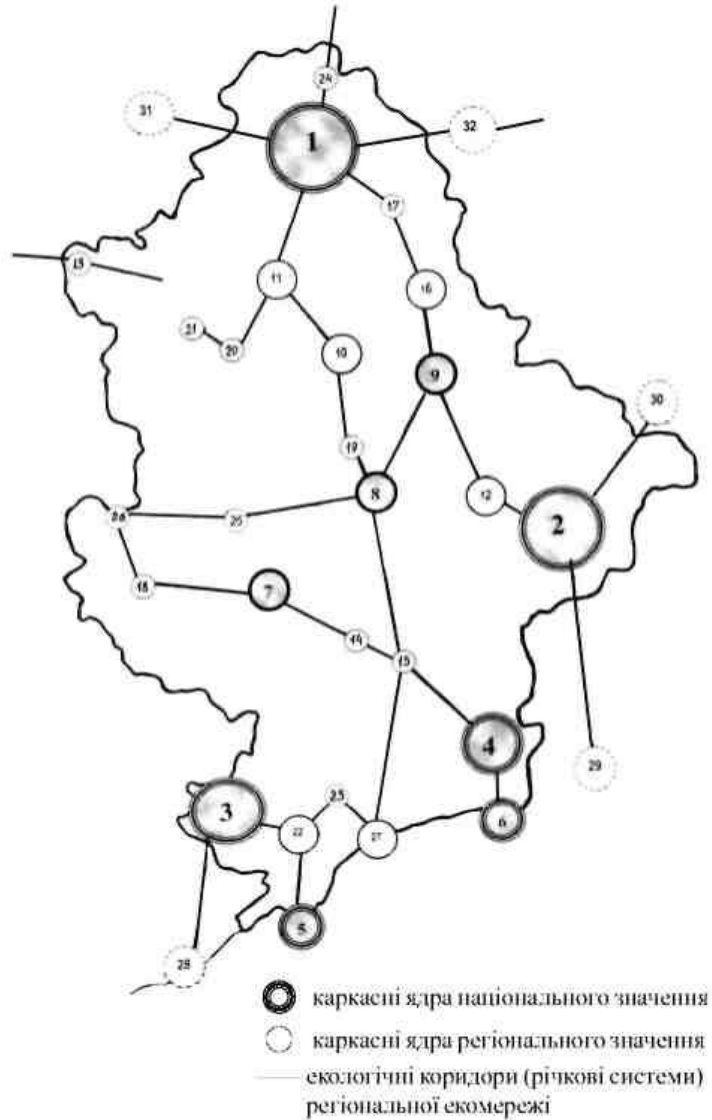

Рисунок 1 – Приклад схеми екологічної мережі

До структурних елементів екомережі включаються [6]:

- території ПЗФ;
- землі водного, лісового фонду;
- водно-болотні угіддя;
- землі рекреаційного і оздоровчого призначення;
- радіоактивно забруднені землі;
- пасовища, сіножаті та ін.

Причому до природних осередків Всеєвропейської екомережі відносяться лише ті природні території, що відповідають критеріям міжнародних

(світового, європейського та регіонального рівнів) конвенцій та угод і визнані ними.

У створенні національних екомереж, як не дивно, лідерами є не західноєвропейські країни, а центральноєвропейські – Чехія та Словаччина, в яких концепція екомережі була сформована ще в колишній Чехословаччині у 80-і роки під назвою Територіальної системи екологічної стабільності.

2. Національна екомережа України

Національна екомережа України створюється на виконання Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.»

В Україні природними ядрами найвищого гатунку є природні заповідники, заповідні зони національних природних парків і біосферних заповідників, охоронні зони навколо природних заповідників, рекреаційні зони в національних природних парках та буферні зони в біосферних заповідниках (резерватах) є за свою суттю буферними зонами. Функцію екокоридорів у національних природних парках і біосферних заповідниках виконують видовжені природні елементи: річки та захисні лісові смуги, гористі смуги та яруги тощо відповідно у господарській зоні та зоні антропогенних ландшафтів.

В екомережі України функції її природних осередків будуть виконувати природно-заповідні об'єкти, які мають статус загальнодержавного значення, а також ті, які отримують міжнародне визнання. Природно-заповідні об'єкти місцевого значення мають виконувати функції природних осередків екомережі місцевого рівня, а на вищих рівнях вони розглядатимуться лише як екокоридори.

До основних природних регіонів екомережі через їх збереженість і можливості відновлення належать: Карпатська гірська країна, Передкарпаття, Кримська гірська країна, Західне Полісся, Придніпровське Полісся, Східне Полісся, Подільська височина, Донецький кряж і Приазовська височина. Значну роль у національній екомережі мають відігравати розгалужені річкові мережі Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Західного Бугу та Сіверського Донця, українське узбережжя Азовського та Чорного морів.

У рамках виконання програми має бути створено 29 національних природних парків, 7 біосферних заповідників, розширено межі трьох природних та трьох біосферних заповідників, п'яти національних природних парків. Загалом площа природно-заповідного фонду України має розширитися більш ніж вдвічі і досягти 10 % від площі держави [10].

Для повного охоплення усіх природних ділянок, які збереглися, в єдиній просторовій системі національної екомережі і доведення загальної площі території ПЗФ до 10 % площі країни є необхідним створення регіональних екологічних мереж (РЕМ), головне призначення яких – заповнити фізичний простір між каркасними ядрами і магістральними лініями національної екомережі шляхом об'єднання природних, напівприродних і окультурених ландшафтів у загальну просторову екологічну мережу кожного регіону. Причому просторова структура РЕМ повинна бути подібною до такої

національної екомережі, тобто мати свої регіональні каркасні елементи – ядра та природні коридори – представлені головним чином об'єктами ПЗФ регіонального значення і природними територіями, які мають менше значення з природоохоронної точки зору або є незначними за площею.

Однією з основних проблем формування національної екологічної мережі України є велика фрагментація природних ділянок на більшій частині її території і суттєва диспропорція в розподілі заповідних територій в різних регіонах країни.

Роботи в напрямку формування Національної екомережі і нашої ділянки у Європейській екомережі розпочаті. Так, у спеціальному переліку визнаних на міжнародному рівні територій у розділі «Україна», як не прикро, було заповнено тільки 6 позицій по двох категоріях: 3 біосферні заповідники (Карпатський, Чорноморський і Асканія-Нова) та 3 Рамсарські водно-болотні угіддя. Разом з тим, нещодавно Карпатський та Дунайський біосферні заповідники (останній і як частина двостороннього українсько-румунського «Дельта Дунаю»), а також українська ділянка тристороннього з Польщею та Словаччиною біосферного заповідника «Східні Карпати» отримали міжнародне визнання; Карпатський біосферний заповідник був також удостоєний Європейського диплому; Бюро Рамсарської конвенції надало 22 водно-болотним угіддям України статусу міжнародних, тобто ситуація щодо міжнародної сертифікації природоохоронних об'єктів України покращується.

3. Міждержавні заповідні території як елемент екомережі

Нині в світі існує близько 160 міждержавних природно-заповідних територій, із них більше половини – в країнах Європи. При створенні міждержавних заповідних територій зростає площа територій із заповідним режимом, послаблюється так званий «острівний ефект» відокремлених природно-заповідних територій, потрапляють під охорону більші, отже, і більш життєздатні популяції, створюються умови для міграції тварин.

Ці території є тими «вузлами», які з'єднують між собою екологічні мережі різних країн. Вони у Всеєвропейській екомережі виконують одночасно роль центрів та екокоридорів.

На Заході на кордоні з Польщею, Словаччиною та Румунією розташована Карпатська гірська система, на кордоні з Польщею знаходяться Розточчя та Західне Полісся з оригінальними лісовими і болотними ландшафтами. На півночі лісові ландшафти України межують із лісовими масивами Білорусії та Росії. У пониззі Дністра на прикордонній території з Молдовою збереглися цінні у науково-природничому відношенні транскордонні ландшафти варті спільної охорони. В Україні беруть початок такі водні артерії міждержавного значення як Уж, Латориця, Тиса, Західний Буг, Дністер, через її територію протікає Дніпро, що бере початок у Росії і протікає через Білорусь. У басейнах цих річок є також ряд спільних екологічних проблем. Так, наприклад, екологічні наслідки повеней на річках Латориці і Ужа стають відчутними у прикордонній зоні Словаччини, а в басейні Тиси – в Угорщині. Забруднення Західного Бугу, притоки Вісли, несприятливо впливає на її санітарний стан.

Нині в Україні вже створено декілька міждержавних природно-заповідних територій, які є біосферними резерватами. Перший з них був створений в Карпатах у 1999 р. – Національний природний парк «Ужанський» та Надсянський регіональний ландшафтний парк увійшли до складу першого у Центральній Європі трилатерального українсько-польсько-словацького біосферного резервату «Східні Карпати». В рівнинній частині України створений Дунайський біосферний заповідник, який входить до складу міждержавного українсько-румунського біосферного резервату «Дельта Дунаю» (2000р.). В 2002 р. був затверджений ЮНЕСКО українсько-польський біосферний резерват «Західне Полісся» (завершується підготовка матеріалів), до якого увійшли з українського боку Шацький національний природний парк, а з польського – Поліський національний парк та три прилеглих регіональних ландшафтних парки [10].

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки передбачає продовження програми «Заповідники», а саме створення в прикордонних областях таких природно-заповідних територій: біосферні резервати – польсько-білорусько-український «Західне Полісся» (40 000 га, заплановано на 2000-2015 рр.), з польської сторони межуватиме з Поліським народним парком, розпочато створення з 2002 р., подано матеріали до ЮНЕСКО щодо створення біосферного резервату; Розточанський польсько-український (25000 га, заплановано на 2012-2015 р.), розпочато створення з 2002 р.; Поліський білорусько-український (50000 га, заплановано на 2004-2006 рр., було передбачене його розширення на 14 000 га у 2001-2003 рр.); російсько-український «Донецький кряж» (20 000 га, заплановано на 2012-2015 рр.); російсько-український «Старогутські та Брянські ліси» (площа і час створення не визначені), з російської сторони межуватиме із заповідником «Брянський ліс», вже розробляється відповідна документація; міждержавні природні заповідники – Рівненський білорусько-український (площа і час створення не визначені), Сновський російсько-український (площа і час створення не визначені), Луганський російсько-український (площа і час створення не визначені), національні природні парки – білорусько-український «Прип'ять-Стохід» (50 000 га, заплановано на 2000-2002 рр., досі не створено), російсько-український «Меотида» (15 000 га, заплановано на 2000-2002 рр., досі не створено), румунсько-український «Вінницький» (передбачене його розширення на 3000 га у 2001-2003 рр. не відбулося), Нижньодністровський молдово-український (площа і час створення не визначені).

Даною Програмою також передбачено розширення меж Дунайського біосферного заповідника (на 20000 га у 2003-2005 рр.), Поліського природного заповідника (на 14000 га у 2001-2003 рр., досі не розширено), а також Ужанського національного природного парку (на 10000 га у 2003-2005 рр.) [10].

Для створення екомережі, крім заповідників, національних природних та регіональних ландшафтних парків як базові можна розглядати і великоплощадні заказники, деякі пам'ятки природи та заповідні урочища. Такими у Вінницькій області є: Урочище «Брянський ліс» (ботанічний ЗДЗ) (1982) поблизу кордону з Молдовою площею 218 га; Бритавський ботанічний

ЗДЗ (1990) поблизу кордону з Молдовою площею 3259 га; Червоногреблянський ботанічний ЗМЗ (1990) поблизу кордону з Молдовою площею 1492 га.

ЛЕКЦІЯ 8

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЯХ

1. Літопис природи

Науковими установами, де проводяться регулярні наукові дослідження, є природні і біосферні заповідники та національні природні парки.

Законом України «Про природно-заповідний фонд України» передбачено, що Літопис природи є основною формою узагальнення наукових досліджень на заповідних територіях. Літопис природи є головною науковою темою, яка ведеться постійно, результати досліджень щорічно оформлюються у вигляді окремих томів [1, 7-9].

Для проведення наукових досліджень в заповідниках та національних природних парках обладнуються наукові полігони. До них належать пробні площі, які закладаються в різних типах екосистем, а також профілі і трансекти, що перетинають територію і відбивають зміни на ній рельєфу, ґрунтів, водного режиму, рослинного покриву та тваринного населення. Є також фенологічні маршрути, на яких на визначених об'єктах вивчають фенологію рослин та тварин. В заповідниках та національних природних парках повинна також бути метеостанція або метеомайданчик. Саме на цих наукових полігонах згідно програми Літопису і проводиться наукова робота в згаданих категоріях ПЗФ.

Щорічно протягом всього року проводиться вивчення абіотичного середовища території заповідника або національного природного парку. При вивченні клімату досліджуються основні метеорологічні показники, які складають метеорологічну характеристику сезонів року. Проводяться гідрологічні дослідження, особливо на територіях, де добре представлені водойми, болота, зволожені екотопи. Основна увага приділяється вивченню рівня ґрунтових вод та його динаміки, дослідженню хімічного складу вод. Проводиться вивчення рельєфу території, насамперед, на профілях та трансектах [11, 12].

Звертається увага також на збереження видів рослин і тварин, природних середовищ, занесених до чинних для України міжнародних переліків. У Літопису фіксується також участь заповідників та національних природних парків у виконанні чинних для України міжнародних конвенцій.

Заповідники та національні природні парки зобов'язані мати наукові фонди та забезпечувати постійне їх поповнення. Ці фонди складаються із інформаційного блоку (комп'ютерних програм та баз даних), картотек із різних напрямків досліджень, гербарію, фітоценотеки, зоологічних колекцій, тематичної фототеки, зразків ґрунтових монолітів тощо.

Сьогодні у сторонньої людини може скластися враження, що «Літопис природи» – нікому не потрібний документ, який науковці заповідника пишуть самі для себе, щоб хоч якось виправдати своє існування. Наукова інформація

повинна бути доступною для дослідників, інакше користі з неї не буде ніякої. Для того щоб ознайомитися з матеріалами «Літописів природи» треба об'їздити всі заповідники України. Немає єдиного центру чи бібліотеки, де всі вони б зберігалися і де з ними могли б працювати науковці.

Нині деякі заповідники фізично не можуть виконати програму бодай у мінімальному обсязі, бо не мають для цього штатів. Оскільки «Літопис природи» ніде не рецензується, в хід нерідко йде окупація.

2. Облік територій і об'єктів ПЗФ

На кожну територію і об'єкт ПЗФ України заводиться облікова справа, у якій зберігаються основні документи та відомості про них: положення про територію чи об'єкт ПЗФ, охоронні зобов'язання, планово-картографічні матеріали, списки публікацій за результатами проведених у їхніх межах досліджень, а також інші документи з усіх питань, пов'язаних з ними.

Положення про територію чи об'єкт ПЗФ є офіційним документом, яким визначаються завдання, особливості природоохоронного режиму, характер функціонування природного і біосферного заповідника, національного природного парку, регіонального ландшафтного парку, заказника, ботанічного саду, дендрологічного та зоологічного парку. Для пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва положення не розробляються, а вищезазначені відомості про них заносяться до охоронних зобов'язань.

Охоронне зобов'язання складається для територій і об'єктів ПЗФ, для управління якими не створені спеціальні адміністрації і які передаються під охорону підприємствам, установам і організаціям, на землях і у віданні яких вони знаходяться [6].

Відомості, представлені в цих формах, лише частково, тобто за окремими показниками, відображають інформацію про території та об'єкти ПЗФ України.

Тому існує державний кадастр територій та об'єктів ПЗФ України. Ведення державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ покладається на Міністерство.

Ведення державного кадастру передбачає виконання цілого ряду кадастрових робіт, а саме: обстеження територій і об'єктів ПЗФ, проведення інвентаризації їх природних комплексів, оцінка їх стану, обробка, аналіз і узагальнення отриманої інформації за адміністративно-територіальними одиницями і в цілому по Україні із застосуванням спеціальних автоматизованих програм, офіційне видання даних кадастру [1].

ЛЕКЦІЯ 9 ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЙ ПЗФ

Використання територій ПЗФ можливе лише за його ретельного обґрунтування і організації контролю за його режимом і обсягами. Контроль за цим покладається на Державну екологічну інспекцію.

Порядок використання природних ресурсів у межах ПЗФ України визначається Інструкціями про порядок встановлення лімітів та видачі дозволів

на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення.

Типи користування заповідними територіями можна звести до таких груп:

1. Території заповідного режиму, на яких забороняється рекреаційна діяльність.
2. Території з регульованим рекреаційним використанням (огляд пам'яток і цінностей природи).
3. Території для обслуговування відвідувачів (розміщення відвідувачів, їх побутове і культурне обслуговування).
4. Території господарського використання [7].

1. Відновлення територій на землях ПЗФ

Крім режимних заходів збереження природних екосистем і ландшафтів, одним із важливих напрямків природоохоронної діяльності територій ПЗФ є відновлення (ренатуралізація) природних екосистем і їх компонентів.

Таблиця 3 – Заходи по відновленню територій ПЗФ [1]

Основний напрямок та спрямованість заходів	Приклад
I. Покращення якості природних ділянок	
Iа. Проведення робіт, які приводять до довготривалих змін фізичного середовища	Відновлення природної морфології русел річок
Iб. Оптимізація ландшафту	Ліквідація доріг, будівель та інших антропогенних елементів ландшафту
Iв. Зміна режиму господарювання	Зміна методів ведення лісового господарства
II. Створення нових природних ділянок	
IIа. Припинення господарського використання земель	Припинення використання орних земель
IIб. Сприяння занесенню видів, які мають бути в природних екосистемах	Штучне занесення насіння степових рослин, лісорозведення
III. Збільшення площі існуючих природних ділянок	
IV. Створення нових популяцій окремих видів або їх активне збільшення в існуючих екотопах	Введення в екосистему ключових видів, реінтродукція.

В Україні в найбільшій мірі потребують відновлення степові екосистеми. Загальнодержавною програмою формування екологічної мережі України на 2000-2015 роки передбачається виведення з господарського обігу земель для встановлення або відновлення втраченої екологічної рівноваги. Це переважно орні землі, які розміщені на схилах і тому зазнають значної ерозії. Загальна площа земель, запланованих для відновлення, становить 2,3 млн. га і майже

половина цієї площі припадає на степову зону. На меншій частині цієї площі планується заліснення, тоді як на решті площі має сформуватися трав'яна, в тому числі степова рослинність.

На відміну від відновлення трав'яних угруповань, відновлення лісу є господарським заходом, який вже майже 100 років здійснюється у великих обсягах. На території України загальна площа лісових насаджень на землях, де раніше тривалий час не було лісу, становить 2 млн. га – близько п'ятої частини сучасної площі лісів [2].

Одним із напрямків ренатуралізації природних ландшафтів є відновлення русел річок. Відновлення морфології русел, властивої природному ландшафту, здатне відновити не тільки природний паводковий режим річки, але й призупинити небажані екзогенні процеси, відновити ландшафтне та біологічне різноманіття заплав.

При ренатуралізації осушених боліт основним завданням здебільшого є підняття рівня залягання ґрунтових вод. Основним методом є засипання меліоративних каналів. В Україні на території Шацького НПП також проводяться роботи по відновленню (підвищенню) рівня ґрунтових вод на деяких болотах і озерах, зокрема в районі оз. Кримно. При цьому одним з основних заходів у районі Шацьких озер є спорудження певної висоти переливних дамб на каналах відбору води з озер [8, 9].

2. Рекреаційна діяльність на території ПЗФ

До установ ПЗФ України, які організовують і здійснюють рекреаційну діяльність, відносяться національні природні парки, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади, зоологічні парки, дендропарки.

Важливою формою рекреації є туризм. Розрізняють багато видів туризму, але серед них найпоширенішим в межах заповідних територій є екотуризм. Він об'єднує всі ті види туризму, які орієнтовані на довготривале збереження природного довкілля. Загальним правилом екотуризму, що відрізняє його від «традиційного» туризму є наявність досить жорстких правил поведінки, значно жорсткіших, ніж на звичайних туристських маршрутах.

На даний час більшість вітчизняних національних парків поки що обмежуються популяризацією еталонів природи шляхом екскурсійної діяльності, просвітницько-краєзнавчої роботи.

Новою формою і методом екологічного виховання є організація мережі екологічних стежок. Вони з'єднують найцікавіші в науковому, природоохоронному та естетичному аспектах об'єкти природи, характеризуються інформативністю, а оригінально оформлені стенди та аншлаги на маршрутах своєрідно подають необхідний для кожного відвідувача стежки мінімум знань про природу [7].

Влаштування в межах природоохоронних територій екологічних стежок і туристських маршрутів здатне вирішити два важливих завдання. По-перше, забезпечити відвідувачам НПП та інших природоохоронних установ якнайповніше ознайомлення з її ландшафтами, цінними природними та

культурними об'єктами тощо, а по-друге мінімізувати вплив рекреації на природне середовище заповідних територій. Екологічні стежки та маршрути обмежують навантаження завдяки каналізації потоків рекреантів по території природоохоронних установ.

Екологічна стежка – спеціальний маршрут, який формується на територіях ПЗФ з метою демонстрації природоохоронних, естетичних і культурних цінностей.

Основними завданнями екологічної стежки є:

- ознайомлення відвідувачів з об'єктами живої і неживої природи;
- розробка та проведення у відповідних пунктах стежки теоретичних та практичних занять, конкретної природоохоронної роботи;
- пропаганда природоохоронних заходів, інформування про види рослин, пам'ятки природи, культури, що трапляються на заданому маршруті;

Екостежки можуть бути [2]:

Спеціалізованими:

науковими – виділяються за типовими і унікальними об'єктами досліджень з метою відпрацювання методичних питань для науковців;

навчальними – виділяються для проведення навчальних занять для дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл, студентів;

рекреаційними – виділяються на типових об'єктах природи, що мають високий рекреаційний потенціал;

лікувально-оздоровчими – виділяються на об'єктах природи, що мають особливе профілактичне і оздоровче значення, наприклад, поблизу санаторіїв; цей тип стежок може використовуватися для ознайомлення людей з умовами зростання та біологічними особливостями лікарських рослин;

Комплексними (поєднують функції спеціалізованих екостежок).

Туристичним екологічним маршрутом.

Створення екологічної стежки передбачає такі типові елементи:

- вибір місця;
- розробка маршруту;
- обладнання стежки інвентарем;
- здійснення контролю за станом стежки та природних об'єктів на ній.

Маршрут обирається з рекреаційно-естетичного та інформаційного погляду незвичайні для даної місцевості скелі, мальовничі озера, дерева-велетні, ландшафти виняткової краси тощо).

Обрана для екологічної стежки місцевість має відповідати таким вимогам:

- бути доступною для відвідувачів, отже знаходитися неподалік від транспортних магістралей, стоянок для машин, наметових містечок;
- стежка не повинна перетворюватися на бігову доріжку для фізкультурників або новий зручний шлях для місцевих жителів;
- маршрут стежки повинен обминати місця мешкання та зростання рідкісних видів флори та фауни;
- вона не повинна перетинати дуже вразливі природні об'єкти, що легко пошкоджуються і довго відновлюються;

- її природа має бути привабливою для відвідувачів, уособлювати і підкреслювати красу індивідуальності та вражати різноманітністю видових форм та пристосувань;

- на ній замкнені деревами простори мають чергуватися із відкритими ландшафтами, джерелами, озерами, болотами та іншим компонентами;

- важливим компонентом будь-якої стежки має бути її інформативність, яка визначається поєднанням унікальності та типовості;

- стежку доцільно прокладати від одного унікального об'єкта до іншого за маршрутом, на якому можна показати весь спектр різних ландшафтів, включаючи антропогенні, навіть сильно трансформовані людиною.

Важливість останньої вимоги полягає в тому, щоб показати відвідувачам, яким згубним може виявитися неконтрольований вплив людини на природу. Деякі об'єкти можуть ілюструвати правильне чи неправильне природокористування (спрямована оранка на схилах, ерозія ґрунтів та способи боротьби з нею, залите мазутом озеро, звалище, наслідки видобутку корисних копалин, закріплення ярів тощо).

3. Освітньо-виховна діяльність заповідних територій

Сучасне суспільство стало перед проблемою гармонійних взаємовідносин з природою та оптимізацією довкілля. В Законі України «Про охорону навколишнього середовища» в ст.7 вказано: «Підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечується загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням в галузі охорони навколишнього природного середовища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, в системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, підвищенням кваліфікації та перепідготовки кадрів».

В останні десятиліття в нашій державі створено державні природоохоронні заклади, які також активно займаються проблемами екологічної освіти та виховання. До них передусім відносяться такі установи, як заповідники, національні природні парки, ландшафтні парки, природничі музеї. Такі організації є місцем впровадження формальної і неформальної екологічної освіти, а також самостійно організовують і проводять освітньо-виховну діяльність. Особливість таких закладів полягає у тому, що тут сконцентровані наукові та освітянські кадри, існують розвинені інформаційні бази, ведеться екологічний моніторинг за станом природного середовища, є можливості для формування, колекцій, музеїв, бібліотек, поєднання теоретичних та практичних аспектів наукових досліджень і пропаганди екологізації виробництва, освіти, виховання.

Оскільки у заповідниках зосереджена непорушена або малозмінена природа, то на їх базі найдоцільніше проводити еколого-просвітницьку, виховну діяльність.

Напрямки освітньо-виховної діяльності різноманітні. Насамперед, це поширення інформації про природоохоронний об'єкт, його цінність і особливості, що здійснюється через роботу із засобами масової інформації при проведенні прес-конференцій, організації радіо- телепередач, надання інтерв'ю,

повідомлень тощо. Природоохоронні організації мають право сприяти видавництву, видавати свої чи спільно з іншими установами газети, бюлетені, прес-релізи, додатки до друкованих видань.

Важливим елементом у формуванні екологічного світогляду є вплив на людину через аудіо- та відеопродукцію, яка виготовляється на замовлення природоохоронної установи.

Еколого-освітня та виховна діяльність на заповідних територіях може проводитися в спеціально створених базових об'єктах – музеях природи, візит-центрах, бібліотеках, зелених школах, класах, лісництвах.

В заповідних об'єктах проводяться аудиторні освітні та виховні заходи: лекції, бесіди, дискусії, «круглі столи», конференції, семінари, лабораторні заняття, консультації.

Організаційними формами освітньо-виховної діяльності, які найбільш поширені в заповідних об'єктах, є гуртки, клуби, кінолекторії, школи природоохоронців, наукові товариства учнів, Мала академія наук, екотабори.

ЛЕКЦІЯ 10

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ОХОРОНИ НА ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Перелік правопорушень в сфері охорони і використання природно-заповідного фонду, що є підставами притягнення винних до юридичної відповідальності, міститься в Законі України «Про природно-заповідний фонд України». Встановлено, що відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд несуть особи, винні у [1]:

а) нецільовому використанні територій та об'єктів ПЗФ, порушенні вимог проектів створення та організації територій ПЗФ;

б) здійсненні в межах територій та об'єктів ПЗФ та їх охоронних зон забороненої господарської діяльності;

в) невжитті заходів щодо попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти ПЗФ;

г) порушенні строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ;

д) порушенні вимог щодо використання територій та об'єктів ПЗФ;

є) перевищенні допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів і антропогенних навантажень, порушенні вимог наданих дозволів на використання територій та об'єктів ПЗФ;

ж) псуванні, пошкодженні чи знищенні природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ і зарезервованих для включення до його складу;

з) самочинній зміні меж, відведенні територій та об'єктів ПЗФ для інших потреб.

Одночасно слід зазначити, що у спеціалізованому екологічному законодавстві визначені лише підстави притягнення до відповідальності (види правопорушень). Конкретні ж стягнення за їх вчинення передбачені в зведених кодифікаційних актах: заходи дисциплінарної відповідальності – в *Кодексі*

законів про працю, адміністративної відповідальності – в *Кодексі України про адміністративні правопорушення*, кримінальної відповідальності – в *Кримінальному кодексі України*, засади майнової відповідальності – в *Цивільному кодексі України* та в спеціальних нормативно-правових актах.

До **дисциплінарної відповідальності** можуть притягатись особи, винні в невиконанні або неналежному виконанні своїх трудових обов'язків, пов'язаних зі здійсненням природоохоронних заходів.

Підставою притягнення до **адміністративної відповідальності** є вчинення винною особою адміністративного правопорушення, передбаченого однією із статей Кодексу України про адміністративне правопорушення (далі – КпАП). Цей Кодекс містить спеціальну статтю 91, що встановлює адміністративну відповідальність за порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, деталізуючи коло таких правопорушень, а саме: здійснення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, а також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення інших вимог режиму цих територій та об'єктів, самовільна зміна їх меж, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду. Відповідні діяння тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від 3 до 8 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Як додаткове стягнення при цьому може бути застосована конфіскація знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів. Дещо підвищена адміністративна відповідальність встановлена для випадків вчинення відповідного діяння посадовою особою: штраф від 5 до 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів чи без такої..

Зокрема, статтею 88 КпАП встановлено відповідальність за незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу, в тому числі зоологічних і ботанічних колекцій. Такі дії тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від 3 до 5 неоподатковуваних мінімумів.

Ті самі дії щодо видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України або охорона і використання яких регулюється відповідними міжнародними договорами України, тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від 5 до 10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої і на посадових осіб – від 7 до 12 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої.

На відміну від дисциплінарної відповідальності, до якої особи притягаються за рішенням керівника (власника) підприємства або вищестоячого органу, заходи адміністративного стягнення застосовуються районними (міськими) судами.

За найбільш важкі правопорушення, що містять ознаки складу злочину, тобто суспільно небезпечного діяння, передбаченого однією із статей

Кримінального кодексу України, винні особи притягаються до **кримінальної відповідальності**.

Злочинами проти довкілля, за які може застосовуватись кримінальна відповідальність, в Україні, зокрема, визнається *навмисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду*. Кримінальну відповідальність передбачено також за незаконну порубку дерев і чагарників, що заподіяло істотну шкоду, у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронних лісах.

Незаконне полювання є правопорушенням, за яке може наступити як адміністративна, так і кримінальна відповідальність, остання – за наявності обтяжуючих ознак. При цьому однією з підстав, що дає право кваліфікувати незаконне полювання як кримінальний злочин, є вчинення незаконного полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Заповідна справа в Україні: Навч. Посібник / За заг. ред. М. Д. Гродзинського, М. П. Стеценка. – К.: Географіка, 2003. – 306 с.
2. Давиденко В.М. Заповідна справа: Навч. посібник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 140 с.
3. Забелина Н. М. Национальный парк. – М.: Мысль, 1987. – 170 с.
4. Реймерс Н. Ф., Штильмарк Ф. Р. Особо охраняемые природные территории. – М.: Мысль, 1978. – 295 с.
5. Заповідні об'єкти Вінниччини / Під заг. ред. О. Г. Яворської. – Вінниця: Велес, 2005. – 104 с.
6. Заповідна справа: Методичні рекомендації та контрольні завдання / Уклад. І. В. Кононко. – К.: НАУ, 2005. – 88 с.
7. Справочник по заповедному делу / Под ред. А. М. Гродзинского. – К.: Урожай, 1988. – 168 с.
8. Роль охоронюваних природних територій у збереженні біорізноманіття: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-річчю Канівського природного заповідника (Канів, 8-10 вересня 1998 р.). – Канів, 1998. – 319 с.
9. Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття: Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю Канівського природного заповідника (Канів, 9-11 вересня 2003 р.). – Канів, 2003. – 351 с.
10. Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть (сучасний стан, проблеми і стратегія розвитку): Матеріали всеукраїнської загальнотеоретичної та науково-практичної конференції, присвяченої виконанню державної Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні "Заповідники" (м. Канів, 11-14 жовтня 1999 р.). – Канів, 1999. – 224 с.
11. Дежкин В. В., Нухимовская Ю. Д., Кревер В. Г. Заповедники и другие особо охраняемые природные территории СССР. – М.: ВНИИ ТЭИСХ, 1985. – 64 с.
12. Краснитский А. М. Проблемы заповедного дела. – М.: Лесн. пром-сть, 1983. – 191 с.